

עוד ראוי להטעים כאן, כי דברי השל"ה בשם הרמ"ק מצאו הד לא רק בדברי ר' ברוך מקוסוב. ר' מרדכי מראדון, המקובל הקיצוני, השתמש בהם כדי להגן על עמי-הארצות העוסקים בתורת הסוד¹⁷¹. חכם ולמדן מובהק כר' יעקב ישראל הלוי, המגיד מקרמניץ, השתמש ברעיון דומה, התועלת בקריאת התורה אף ללא הבנה, כדי להטיף 'מוסר לקצת אנשי דורינו שמבטלין עסק התורה ומשתדלים בחכמות זרות', שעילויה של התורה על כל החכמות הזרות הוא בהיותה מעבר 'להבנה טבעיות', שכן חייב אדם להאמין 'שהיא תורת ה', למעלה מן הטבע ומן השכל כמשפט הנותן התורה... ואמרו רז"ל ודגלו עלי אהבה, ודילוגו ולגלוגו עלי אהבה, שאפילו הקורא בתורה לשם שמים ואינו מבין עניינה עליו אהבה יתברך, שזה הסגולה רק להיותה תורת ה'¹⁷².

ז. תכלית הלימוד על-פי האר"י

עוד מסורת ספרותית חשובה בנוגע ללימוד-תורה המובאת בכמה ואריאציות מוכיחה בעליל, כי הטענה שהחסידות שינתה את מערכי הלימוד שינוי מהפכני אין לה יסוד. כוונתי למסורת המסתמכת על דברי האר"י: 'היה אומר לי מורי ז"ל שעיקר כוונת האדם בעסקו בתורה לשימשיך עליו השגה וקדושה עליונה, תלוי בעניין זה, שכל כוונתו תהיה לקשר את נפשו ולחברה עם שורשה העליון ע"י התורה ותהיה כוונתו בזה, כדי שע"כ יושלם תיקון אדם העליון, כי זהו תכלית כונתו ית' בבריאתו את בני האדם ותכלית ציוויו אותם שיעסקו בתורה'¹⁷³. ר' משה בן יהודה, בעל 'אבן שהם', חזר על דברי האר"י בנוסח שונה, הנסמך על ספר 'שערי ציון', וזה לשונו: 'והנה כל עיקר מדריגות והליכות אדם הוא להחזיר את נפשו לשורשה, כי ז"ל שערי ציון בשם האריז"ל: הוא היה אומר שעיקר כוונת הקריאה בתורה [דוק:

במאמרו 'שתי העדויות הראשונות על חבורות החסידים והבעש"ט' (הערה 4, עמ' 236), שהבעש"ט הגן 'על האנתוזיאסטים הבלתי-מלומדים', כפי שמוכח מתוך הנאמר בקונטרס 'ליקוטי יקרים', שהבאנו כאן. לדעת ג. שלום, שם: 'הבעש"ט מצא מנהג זה של קריאה או תפילה אכסטאטית בחוגים עממיים מסוימים ולא ראה צורך לתקן את ה"פגם" שהחסיד לפי הנוסח הישן (ר' משה מסאטאנוב) הקפיד עליו'.

171 פתח השער ופתחי יה, פיסקה שנייה.

172 אגודת אזור, יתרון האור, ג, ג—ד. בענין 'ודילוגו ולגלוגו' ראה לעיל, הערה 24.

173 מובא על-פי מ. בניהו: ספר תולדות האר"י, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 319 (מתוך 'שער רוח הקודש').

הקריאה בתורה] תלוי בזה שיכוין ותהי' כל כוונתו לקשר את נפשו ולהדביקה אל שרשה ע"י עסק התורה'¹⁷⁴. לפי הנוסח של 'שער רוח הקודש' העיסוק בתורה תכליתו כפולה: קישורה של נפש הלומד אל שורשה העליון ותיקונו של 'האדם העליון'. אך לפי בעל 'אבן שהם' הקריאה בתורה והעיסוק בה עיקרם צריך להיות מכוון לעילוייה של הנפש. ברם מצינו עוד ואריאציה שלא בשם האר"י אצל ר' שמואל בן אליעזר בעל 'דרכי נועם'. הוא טוען שלימוד תורה לשמה משמעותו כפולה: חיצונית ופנימית. המשמעות החיצונית מוסכמת על הכול, שפירושה של לשמה הוא 'כדי לקיים מצות מה שציונו הקב"ה בתורה', וכן 'כדי שידע שמו ית' וגדולתו'. אך המשמעות הפנימית של לימוד תורה לשמה פירושה, לדעתו, 'שבעסק התורה יכוין לקשר נפשו ולהביאה אל שורשה ע"י התורה, כדי להשלים אילן העליון ולייחד קודשא ב"ה עם השכינה, כי זה הוא תכלית בריאת האדם ותכלית עסק' בתורה. ויש בפירוש לשמה עוד סוד פנימי יותר עמוק למשכילים'¹⁷⁵. מהו הסוד הפנימי יותר של לימוד תורה לשמה? אפשר שכוונתו לימוד בדביקות? או לימוד לשם האות, כדברי הבעש"ט? יצוין שגם ר' אלכסנדר זיסקינד, בעל 'יסוד ושורש העבודה', הביא מסורת דומה: 'זו"ל האריז"ל: ועיקר כוונת עסקו בתורה תהיה להשיגה, כדי לקשר נפשו ולהדביק אותה אל שורשה, כדי להשלים אדם העליון ולתקנו, וזה יהיה תכלית עסקו בה. עכ"ל בקיצור'¹⁷⁶.

ואם ישאל השואל: אם מורי-החסידות הראשונים לא חידשו חידושים של ממש במערכי-הלימוד במזרח-אירופה, ועמדתם בעניין זה אינה חוליה — אף כי חוליה חשובה מאוד — בתהליך הכירסום שחל במעמדו של לימוד-תורה במובנו המסורתי, על שום מה יצא הקצף עליהם ב'עוון' יחסם ללימוד תורה? קודם שנשיב על כך ראוי להעלות כאן עוד כמה עובדות חשובות שנעלמו מעיני חוקרים, המעוררות גם הן תמיהות דומות, וקודם להן עובדת רישומיהן של תורות חסידיות בספרי דרוש ומוסר שיצאו לאור בימי הפולמוס-סים הראשונים נגד החסידות.

174 אבן שהם, דרוש להתעוררות החשובה, י, עמודה ב.

175 דרכי נועם, קו ע"א.

176 יסוד ושורש העבודה, עמ' קסה.

רעיונות החסידות בספרי דרוש ומוסר: תקל"ח—תקמ"ו

א. התעודה הספרותית הראשונה בדפוס לתורת החסידות חסידות הבעש"ט נתקלה, כידוע, בהתנגדות מאורגנת החל בשנת תקל"ב. מאז ניתכו על החסידים כמה חרמות ונתפרסמו נגד ראשיהם וסופריהם כמה כתבי-פולמוס חריפים. המעיין בהיסטוריוגרפיה של יהדות מזרח-אירופה יתרשם, כי בימי התפשטותה של החסידות החרדים נתפלגו לשני מחנות עוינים: החסידים ותומכיהם מזה, המתנגדים ותומכיהם מזה. ברם המציאות ההיסטורית שבאותם הימים היתה סבוכה הרבה יותר מכפי שתוארה בידי היסטוריונים, וסיבוכיה מתרמזים ברמזים רבים בספרי דרוש ומוסר. מתוך חיבורי התקופה עולה העובדה, שבימי הפולמוסים הראשונים נגד החסידים, ובעיצומם, היו מחברים שלא הזדהו עם מחנה זה או עם מחנה זה, ומצינו מחברים לא-חסידים שהביאו בחיבוריהם ללא היסוס תורות חסידיות, אם בשם אומריהן ואם כמאמרים משל עצמם ואם בשם מקור קבלי. אף התעודה הספרותית הראשונה בדפוס לתורת החסידות שמצאתי עד כה אינה חיבור מחיבוריהם של מורי החסידות וסופריה, אלא ספר דרוש ומוסר נידה. כוונתי לספר 'שפה ברורה', דרושים מאת ר' שרגא פייבל בן משה סג"ל מטיקטין, זאלקווא, תקל"ח, המביא שני מאמרים מאת המגיד ר' דוב בער ממזריץ'¹. מאמרים אלה שם אומרם אינו נזכר עליהם, והם מובאים בו בלשון: 'ובניתי [!] בספרים מקובלים והבנתי דבר'; 'ובניתי בספרים המקובלים והבנתי מתוכם'. אך המצוי אצל כתבי המגיד ממזריץ' לא יתקשה לזהותם, שכן המאמר הראשון שבהם, שעניינו העלאת מחשבות זרות, אחד מחידושיהם הרעיוניים של מורי החסידות, נמצא כמעט מלה במלה בספר 'מגיד דבריו ליעקב', האסופה הראשונה של דברי המגיד; והמאמר השני המדבר בפחיתותה של התפילה על סיפוק צרכים גשמיים, מדרושיו האופייניים של המגיד ממזריץ', גם הוא מקומו באסופה הנזכרת, אם כי לשונו בספר 'שפה ברורה'

1 ראה להלן.

שונה, ושינוי זה נובע, כנראה, משיבושים וסירוסים בהעתקת דברי המגיד ולא מנוסח אחר שהיה בידי בעל 'שפה ברורה'. חוץ ממאמרים אלה לא מצאתי בספר זה סימני זיקה לרעיונות החסידות ולאישיה, אף כי מחברו הביא בו דבר בשם ר' שמואל שמעלקא מניקלשבורג. אדרבה, מאמרים רבים בספר זה טבועים בחותמם של ספרי דרוש ומוסר שלא ממחנה החסידים. אציג כאן שני המאמרים הנזכרים ובמקביל להם דברי המגיד ממזריץ', כפי שנוסחו בספר 'מגיד דבריו ליעקב', על-פי מהדורתו החדשה, מהדורת רבקה שץ-אופנהיימר²:

<p>שפה ברורה, גל' יב, דף א, עמודה ד</p>	<p>מגיד דבריו ליעקב עמ' 50—51</p>
<p>ובניתי בספרים מקובלים והבנתי דבר בפסו' [שיר השירים, ב, טו] 'השמי' עני [את] קולך', לשון אסיפה, שמאסף אורות ית' באותן אותיות ורואה אותם מתוך אותיות כמו באספקלרי', ואף לפעמים האדם מעורב במחשבות זרות אח"כ יכול יותר בדביקות כמו החל-בונה שנתקלקל ריחו ונותנין אותו בבית הכסא והוא מתגבר יותר נגד הקליפה ומריח יותר...</p>	<p>השמיעני את קולך וכו'. פי' לשון אסיפה, ר"ל שמאסף אור הבורא באותן האותיות ורואה אותן מתוך האותיות כמו באספקלריא. ואף על פי שפעמים האדם מעורב בתערובות מחשבות זרות, אדרבה בזה הוא יותר יכול לבוא לדביקות, כמ"ש כיפת היר-דן שנתקלקל ריחו ונותנין אותו בבית הכסא והוא מתגבר נגד הקליפות וחור-זר ריחו, כן זה הוא יכול לבוא לדביקות גדול...</p>

<p>שפה ברורה, גל' טו, דף א, עמודות א—ב</p>	<p>מגיד דבריו ליעקב עמ' 221—222</p>
<p>ובניתי בספרים המקובלים והבנתי מתוכם ז"ש ישמעאל בני ברכני וישר-אל מפרנסן [!] לאביה' שבשמים, עפ"י פסוק [בראשית מט, כד] ותשב באיתן קשתו ויפוזו זרועי ידיו, ובהכוונה [!]</p>	<p>ותשב באיתן קשתו ויפוזו כו'. הנה כשאדם מתפלל, חלילה לו לשים כל חשקו בשביל אותו דבר גופני שהוא מבקש עליו כי אין לך פניה גדול' מזו, כ"א ישום מחשבתו בזה, שהרי</p>
<p>2 מגיד דבריו ליעקב למגיד דב בער ממזריטש. הוצאה ביקורתית עפ"י כתבי-יד עם מבוא, פירוש, הערות ומפתחות (מאת) רבקה שץ-אופנהיימר. ירושלים, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשל"ו.</p>	<p>2 מגיד דבריו ליעקב למגיד דב בער ממזריטש. הוצאה ביקורתית עפ"י כתבי-יד עם מבוא, פירוש, הערות ומפתחות (מאת) רבקה שץ-אופנהיימר. ירושלים, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשל"ו.</p>

כשאדם מתפלל חלילה לו לשום חשקו בשביל דבר גופני כ"א ישים מחשבתו ליחוד ית' ואז יתגבר כח השכלי ויכול לקבל ממנו השפעתו כמ"ש [איוב יא, יב] ואיש נבוב בלבב [!], וזה עיקר תענוג הש"י כנ"ל וכמ"ש שיחו שמים כו', כי הם מלאים שפע ואנו ע"י מעשינו מעכבים, ועיקר העבודה היראה כמ"ש [משלי ג, ו] בכל דרכיך דעהו, [דברי הימים א כח, ט] דע את אלקי אביך ועבדיהו, עד שיראה גדולת הש"י ורוממותו מכל דבר שרואה בעולם, כי לית אתר פנוי מיני', כי יראה אותיו' ראייה, וע"י עבודתו ולימודו בחשק ית' עי"ז בא לו הירא' ושכל המדע, כי תורה בגימטרא יראה, וזה ששואלין אותו צפית במרכבה, ולא אמרו למדת במר"כבה, אך עיקר השאלה אם צפית במרכבה, ר"ל כשהיית מורכב מד' יסודות [!] וראית בגדולת הש"י, ונמ"צא כי עיקר עבודת האדם כדי להשפיע עליו היראה ממקור עליון כאשר בארתי לעיל במשנה מי שאבדה לו דרך ע"ש, אך יש שפת והמסך המב"דיל הוא החומר וזה שאנו אומרים ד' שפתי תפתח הוא המסך המבדיל ויזדכך חומרו ואז ופי יגיד, לשון המשכה, תהלתך ממקור עליון וד"ל. ואיתא בת"י [צ"ל : בתיקונים אך הוא בגמרא בבא בתרא קכג ע"א] דקשת לשון בקשה כמ"ש [בראשית מח, כב] ביעקב בחרבי ובקשתי, וז"ש ותשב

אמרו יותר משהעגל כו', והיינו שהמשפיע רוצה להשפיע יותר משהנשפע רוצה לקבל ההשפעה. כן השי"ת יש לו תענוג גדול כשמשפיע שפע לבריו-תיו יותר מהברואים הנשפעים ממנו ית'. ואיתא בתיקו' שהקשת הוא קרוב לל' בקשה, וזהו ותשב באיתן קשתו, דהיינו שאינו מתכוין להנאת גופו כ"א הוא מבקש בשביל איתן, דהיינו תענוג גדול שיש להשי"ת מזה שהוא משפיע. אז ויפוזו זרועי ידיו, דהיינו כל מעשה ידיו וכל עובדות שלו כש"הוא במדריגה זו הם יקרים מפז. והנה כשהאב אוהב את בנו אזי תמונת בנו חקוקה על לוח לבו, וכשהוא רואה את בנו עושה דבר חכמה אז האב מסתכל בו הסתכלותו החקוקה של הבן שבלב האב, הוא כולו בבן, כי האב משים עינו ולבו בעת ההוא בבן ואינה נראית החקיקה הנ"ל אפי' לאב לתמונה בפ"ע כי כולה בבן. אבל אח"כ כשגומר הבן הדבר חכמ' אז נתרחב הדעת של אביו ויש לו תענוג גדול, ומתהנה ומתענג א"ע בחקיקות הבן שחקוק בלבו, ובעת ההוא יש עליה לאותה חקיקה שבלב האב ודו"ק. והנה החקיקה הנ"ל היא באמת האב עצמו, אך היא חקוקה על תמונה הבן. והנה כשעל' במחשבה הקדומה שיהיו ישראל בעולם אז נחקקו על כסא כבודו ומחמת אהבתם, ועש"כ נק' ישראל, לי ראש, שבידם לעשות ראש. על דרך משל כשאדם

באיתן קשתו, ר"ל כשישים בקשתו בשביל אית"ן, דהיינו תענוג גדול שיש להש"י מזה שהוא משפיע לנו הבריכ' ממקור עליון אז ויפוזו זרועי ידיו הם עובדת [!] שלו וכל מעשיו ידיו כוננו כאיתא בזוהר והמה יקרים מפז. והנה הבנתי מה שאנו מתפללין וב־תבנית תם חקיקה, כי צורתו של יעקב חקוקה בכסא ולמה יצאה זאת מאת ה', אבל הכוונה עד"מ הנה כשהאב אוהב בנו אזי תמונ' בנו חקוק' על לבו, וכשהא' רואה בנו עושה דבר חכמ' אזי האב בעת הסתכלותו בחקי־קה של בן שהיה בלב אביו הוא כולו בבן, כי האב משים בעת ההיא עיניו ולבו בבן, כמ"ש [דברי הימים ב, ז, טז] והיה עיני ולבי שם כל הימים, ואין נראה החקיקה הנ"ל אפילו לאביו לתמונה בפ"ע, כי כולה בבן הוא, אבל אח"כ כשגמר הבן את דבר חכמה אזי נתרחב הדע' של אב ויש לו תענוג גדול ומהנה עצמו בחקיקה של הבן ובעת ההיא יש עליי' לאותו באמ' באב עצמו אך היא חקוק' של תמונת הבן. והנה הטעם שצורתו של יעקב חקיקה היא מחמת אהבתם של ישראל, וע"ש כן נקרא ישראל לי ראש, כמו כשאדם רוצה [צ"ל : רואה] בצער בנו אמר אני הולך בלא ראש, וכשהוא בטוב אז הוא שלם בראש, וז"ש [בראשית מט, כד] אמאי ויפוזו זרועי ידו [!] כנ"ל לפי שמדי אביר יעקב, דהיינו ממעשי ידינו הטוב משם

רואה בצער בנו אז אומר אני הולך בלי ראש, וכשבנו ממולא כל טוב אזי הוא שלם. והנה ישראל, שהיא חקיקה הנ"ל, לא נגמרה עד בחינת מציאות יעקב, דהיינו מציאות שלם בעולם עשי', ולכך אנו נקראי' יעקב, לשון עקביים. וכשאנו עושים מעשים טובים אז יש תענוג להש"י כ"י, ושו־רה עליו החקיקה הנ"ל, ואח"כ יש עליה לחקיקה הנ"ל כביכול כנ"ל. וזהו שמפרש אמאי ויפוזו זרועי ידו כנ"ל, לפי שמדי אביר יעקב, דהיינו ע"י מעשה ידינו הטובים, משם רועה אבן ישראל, ומפרש התרגום אב בן, דהיינו חקיקה הנ"ל היא בעצם האב בעצמו, אך היא ע"ש תמונת הבן. ע"כ נקרא אבן, שהוא אב ובן, והיא רועה, דהיינו ממעשי ידינו הטובים כנ"ל ודו"ק.

רועה אבן ישראל, כתרגומו אב וב-
 גין, דהיינו החקיקה הנ"ל היה בעצם
 האב בעצמו, אך היה ע"י תמונת הבן
 ע"כ נקרא אבן ישראל אב ובנין ע"ד
 הנ"ל והיה רועה ל' ניזונה ממ"י [=]
 ממעשי ידינו הטוב.

ב. מאמרים מאת מורי החסידות בספר 'לחם תרומה'
 בחיבור אחר, והוא ספרו של המגיד הליטאי ר' אהרן בן ר' ישעיה קרעגלושקר,
 'לחם תרומה'—דרושי מוסר ברוח הקבלה—שיצא לאור בפיורדא שנת
 תקמ"א, מצויים מאמר בשם הבעש"ט (דף ד, עמודה א), שלושה מאמרים
 בשם המגיד ממזריץ' (ד, עמודה א ; כ, עמודה ג—ד ; כה, עמודה ד), אחד
 בשם ר' לוי יצחק מבארדיטשוב (כז, עמודה ג), ועוד מאמר בשם שמעלקא
 (ד, עמודה ד), שמפאת משמעותו החסידית המובהקת נראה לי כי הוא ר'
 שמואל שמעלקא מניקלשבורג, תלמידו של המגיד ממזריץ'. וכן מצאתי שם
 דרוש חסידי, שמחברנו מעיד עליו ששמעו 'בשם הגדולים ש"ן' (כב [צ"ל :
 כד], עמודה ד—כה, עמודה א). ענייני המאמרים האלה הם : הוראת הדרך
 להשגת המדרגה של לימוד התורה ועשיית המצווה 'לשמה', וכן לעלייתו של
 האדם ליראה הפנימית, יראת הרוממות ; קביעת הקשר ההדוק שבין הענווה
 והיראה ; התאפסותו הפסיכולוגית של ה'אני'—מידת ה'אין' ; שילובן של
 אמונת אבות וההשגה העצמית כדרך נאותה בעבודת ה' ; חיובה של ההתכוו-
 נות לתוכנן הרוחני הפנימי של המצוות למען העלאת 'השכינה למקומה'.
 באחד המאמרים של מחברנו הרווי רעיונות והגיונות מעולמה הרוחני
 של החסידות (מט, עמודה ב—ג), אנו מוצאים הד לחיובה של עבודת ה'
 בגשמיות בנוסח החסידי (ראה להלן). הוראות אלו מצויות הרבה בספרי
 החסידים בוואריאציות שונות, הן בשם הבעש"ט והן בשם המגיד, אך לא
 באותם הלשונות ממש שמצאתים בספר 'לחם תרומה', לבד ממאמר בשם
 הבעש"ט, המובא בשינוי נוסח קל בחיבורו של המגיד המתנגדי הידוע, ר'
 ישראל לייבל, 'עוזר ישראל', שהופיע בשנת תקמ"ו, אלא ששם הוא מובא
 בשם המגיד דווקא³ חשוב לציין, כי בחיבורו של ר' אהרן קרעגלושקר לא

3 ראה גרשם שלום : לענין ר' ישראל לייבל ופולמוסו נגד החסידות, ציון
 (תשט"ו), עמ' 153—162, ובמיוחד לענייננו, שם, עמ' 156.

מצאתי זכר לרעיון המנהיג החסידי, הצדיק, או לרעיונות החסידות בנוגע למחשבות הזרות, מקורן, תכליתן ודרכי הטיפול בהן.

אין כל ספק, שאהדתו של מחברנו היתה נתונה לרעיונות החסידות, כפי שמוכח מעצם הבאתם של המאמרים האמורים ומכינויי הכבוד וההערכה בציון שם אומרם, כגון: 'הרב המקובל ואיש אלקי המנוח מהור"ר ישראל מעזבזר ז"ל ה"ה'; 'הרב הגאון הגדול המקובל מוהר"ר דוב בער ז"ל ה"ה'; 'הרב החסיד המפורסם בדורו המקובל הגדול המנוח כקש"ת המפוארה והמנוש' כמוהרר דוב בער ז"ל נ"ע, הנקרא בפי כל ר' בערוש מאזעריטשר'; 'הגאון המקובל אלקי מהור"ר לוי אב"ד דק"ק פינסק דליטא'; 'הגאון המקובל הגדול רבי [!] הגאון המפורסם המנוח מוהר"ר שמעלקא נ"ע'. אולם לא מצאתי בספר 'לחם תרומה' זיקה של ממש לתנועת החסידות. רוב הדרושים שבספר זה אין בהם חידושים לעומת הרעיונות המנסרים בספרות המוסר והדרוש בכללה. ולא עוד אלא שמתוך הספר ניכר, כי מחברו לא ירד לעומק משמעותם של מאמרי החסידות, אף כי הביאם בהערצה רבה. זאת אנו למדים מלשונם המשובשת וניסוחם העילג בכמה וכמה מקומות. העדות החותכת ביותר היא המאמר של מחברנו שהזכרתיו למעלה, והוא בליל של הגיונות שונים, המשתלשלים כביכול מדרוש משונה (אף לפי דרכי הדרשנות של בני דורו) על הנאמר במסכת שקלים, פרק א, משנה ב, בעניין עקירת הכלאים מהשדות: 'התקינו שיהו מפקירין כל השדה' שמצאו בו כלאים. לדבריו, המוכיחים הם שהתקינו 'שיפקיר להם כל עוה"ז, שמותר לאכול ולשתו', רק לדעת את ה' גבי אכילה ושתי', ובלבד שיכוון אדם את לבו לשמים. אך הוא מוסיף שם: 'והוא חובות הלבבות שיהא לבו טהור וקדוש, אז הכל מותר' בהמשך דבריו הוא משלב את הדרוש החסידי על מידת ה'אין' כדרך להשגת היראה, שהיא יסוד-מוסד בעבודת ה'. הרדיפה אחר קנייני העולם הזה אינה עולה בקנה אחד עם היראה, או בלשונו: 'המאכלים והבגדי' הנאים אסורים, כדכתיב [דברים, ח: יב]: 'פן תאכל ותשבע [!]...'. אבל יש להבדיל בין החיצוניות לבין הפנימיות, ו'מי שהו' בטוח שיאכל וישתה וילבש מלבושי נאים ולא חשוב בעיניו לכולם, שאפילו הכי הוא שפל בעיניו אזי מותר לו לאכל ולשתות ולהלבי' [!] ולהתענג בכל מיני עוה"ז ובלבד שלא יזיק לו היראה' (מט, עמודה ב—ג).

איני סבור שיש למצות את עומק הדין במשמעותם של הדברים שנאמרו כאן. חיבורו של ר' אהרן קרעגלושקר הוא בעצם אספקלריה לא מצוחצחת לרעיונות והגיונות שונים ומנוגדים שהיוו את 'רוח התקופה', תקופת צמיחת

החסידות וראשית התפתחותה והסתעפותה לענפיה ושושלותיה השונים. בצד המאמרים מאבות החסידות אנו מוצאים בספר 'לחם תרומה' שלושה חידושי תורה בשם הגאון מווילנא, המובאים ביראת-כבוד מופלגת המוסיפה והולכת: 'ששמעתי משלי' [!] רבינו הגדול המקובל ואיש אלקי אליהו מק"ק ווילדש' [!] (ג, עמודה ג); 'ששמעתי שאמרו משמי' דגברא רבה הגאון האמיתי המפורסי' בדורו חסידא ופרישא וכקש"ת המפוארה והמנושאה כמוהר"ר אליהו ש"ן מווילנא הבירה' (יז, עמודה ד); 'מה ששמעתי בשם בוצינא דעבורא [צ"ל: דנהורא] הרב הגאון הגדול מופת הדור חסידא ופרישא המקובל הגדול ואיש אלקי כקש"ת המפואר' והמנושא [!] כמוהר"ר אליהו ש"ן מווילנא הבירה יע"א שמעתי שאמרו לי משמו יראה זרע ויאריך ימיו וימי בניו בתור' וגדולה עד ביאות המשיח צדקנו ובימיו יושיע יהודה וישראל' (כב [צ"ל: כ"ד], עמודה ג).

דבריו של ר' אהרן קרעגלושקר בשם הבעש"ט והמגיד ממזריץ' לא נכללו באנתולוגיות החסידות, כגון באסופה החשובה ביותר של המאמרים המיוחסים לבעש"ט, והוא 'ספר בעל שם טוב' (שני כרכים, לודז, תרצ"ח, ועוד), שלוקטה וסודרה ברוב שקידה וידיעה מתוך 210 ספרים, ואף לא באנתולוגיה של דברי המגיד שנערכה בידי ישראל קלפהולץ (שני כרכים, תל-אביב, תשכ"ט). שמו של בעל 'לחם תרומה' אף נפקד מרשימת חכמי ליטא שבספר 'יהדות ליטא' (כרך ג, ירושלים, תשכ"ז), וגם במקומות אחרים לא מצאתי את זכרו, אם כי הביבליוגראפים לא פסחו על ספרו⁴.

בספר 'לחם תרומה' ארבעה חלקים, והם: (א) 'לחם תרומה', שלפי הנאמר בהקדמה השנייה דרש המחבר 'ברבים בקהילו' גדולו' במדינותינו ושאר מדינות המלך מלכו של עולם בספר תרומה בפסוק "ויקחו לי תרומה" כ"ד אופנים כנגד כ"ד צירופי אדני'; (ב) 'מדות חכמים' — 'כ"ו מדות... כנגד שם של הקב"ה' [הויה = כו]. לפי סידורם בספר ולפי הצהרת המחבר באותה הקדמה עצמה, שני חלקים אלה חטיבה אחת הם: 'אדני [לחם תרומה]' והויה [מדות חכמים, אדני והויה = 91] ב"ה כמניין מלאך [= 91] להיות חונה מלאך ה' סביב ליראיו'; (ג) לחטיבה זאת צורף חלק קטן, הנקרא בשער הספר וכן בהקדמה המיוחדת (ראה להלן) בשם 'לב אחד'.

4 ראה, למשל, י. א. בן-יעקב, אוצר הספרים בערכו. ב'שם הגדולים החדש' לר' אהרן ואלדן, מערכת ספרים, ל, אות יד נאמר עליו: 'ספר נחמד מאוד מדרו-שים יקרים להרב מו"ה אהרן במו"ה ישע', כרגע נראה לי'.

המחזיק פחות משלושה דפים, והוא 'פירוש על ברייתא דרבי ישמעאל עד [צ"ל: על] שלש עשרה מדות', גם הוא בדרך דרושי מוסר, 'כי אחד במניין שלושה עשר... ועוד לב אחד כמניין מה במניין אדם... ועוד אחד בנטריקן אהרן חיה דואגים על השנים והימים...'; (ד) 'לחם מן השמים' — דרושים על משניות זרעים ומועד.

ההסכמות שמעבר לשער הן 'מהרב המאור הגדול המפורסים הזקן והישיש ה"ה בעל מחבר ספר תוצאות חיים על תנ"ך', והוא ר' חיים באסקביץ, יליד ירושלים⁵, מיום א' פ' תזריע תקכ"ט, וכן מ'הרב הגאון המפורסים ודרשן הגדול בדורו ה"ה אב"ד ור"מ דק"ק זלאטאווי', מיום א, כ בתמוז תק"מ⁶, מלבדם מנויים עוד שישה חכמים, רובן מפולין-גדול, שהסכמותיהם אבדו, ובכללם ר' משה מרגליות, בעל 'פני משה' על התלמוד הירושלמי, שנפטר בברודי ביום י"ב בטבת תקמ"א⁷.

שלושת החלקים העיקריים- שבספר 'לחם תרומה' היו מוכנים לדפוס לכל המאוחר בשנת תקכ"ט, שנת הסכמתו של בעל 'תוצאות חיים', מה שאין כן 'לב אחד', שנתחבר כנראה אחר-כך. קביעה זו יוצאת מהשוואת דברי ר' חיים, שבהם הוא אומר, כי המחבר הביא לפניו 'שלושה ספרים נפתחים וקונטרס אחד הנקרא לחם תרומה ומדות חכמים בתיבת תרומה ובו הרבה ממאורות הגדולים המפורסימים [!] המקובלים הגדולים וקונטרס לחם מן השמים על שני סדרים זרעים ומועד משניות מלוקטים' — עם הנאמר בהקדמה השנייה, וביתר בירור בהקדמה הרביעית: 'וחברתי כ"ד דרושים בצירופו [!] אדני וגם לרבות מדות חכמים בקונטר' לחם תרומה במנין כ"ו דברי' שהוא מדות כל החכמי'. חיזוק נוסף לקביעת קדימתם של שלושת החלקים אנו מוצאים מתוך העיון בהקדמות המחבר, שמספרן, כפי שראינו, ארבע (כנגד שם הויה וכנגד ארבעת חלקי הספר ?): ההקדמה השנייה, המכונה 'הקדמה

5 אביו של ר' חיים באסקביץ, ר' יעקב, היה מבני ה'חברה קדושה' של ר' יהודה החסיד (ראה מאיר בניהו: ה'חברה קדושה' של ר' יהודה החסיד (בתוך: ספונות, ג"ד, תשי"ט-תש"כ, עמ' קעה. ספרו של ר' חיים באסקביץ, תוצאות חיים, הוא פירוש על התורה בדרך של 'תוכחת מוסר היוצא ממקראי קודש', נדפס לראשונה באמשטרדם, תק"כ (לפי 'אוצר הספרים' לבן-יעקב) וחזר ונדפס כמה פעמים. ההסכמה על 'לחם תרומה' ניתנה במזריץ' דליטא.

6 ההסכמה חתומה: 'הקטן יעקב א"ש החונה בק"ק הנ"ל ב"מ בית יעקב אש ורשפי אש וספר תהלות יעקב', והוא יעקב אור שרגא (א"ש) פייוויל.

7 גלבר, עמ' 344.

על לחם תרומה' היא לשני החלקים : 'לחם תרומה' ו'מדות חכמים' ; ההקדמה השלישית, 'הקדמה לספר לחם מן השמים' כשמה כן היא ; ההקדמה הרביעית, 'הקדמת המחבר בלב נשבר מדבר לפני כל רב וחבר', שנדפסה בסיום החלק 'לחם תרומה' (יח, א—ב — יט, א—ב), גם היא מוסבה על 'לחם תרומה' ו'מדות חכמים' ; ואילו לחלק 'לב אחד', המובא כהמשך רצוף ל'מדות חכמים' והמחזיק, כאמור, פחות משלושה דפים מתוך חמישים וששת דפי הספר, הקדיש המחבר הקדמה מיוחדת, והיא ההקדמה הראשונה דווקא. וייתכן שהציבה בראש הספר משום אופיה הכללי (בני ישראל חייבים בלב אחד להאמין בי"ג העיקרים וכיו"ב).

אמנם, עלינו לעמוד על כמה עובדות בגוף הספר הסותרות, לכאורה, את קביעתי בנוגע לזמן חיבורו, והן : (א) בדף כ, עמודה ב נאמר : 'ולא יאומן שיסופ' : פעם אחד אירע לי בער' ר"ח אייר שנת תק"מ, שהלכתי מביתי להלוות המת ללוה, ונפל עלי כלב רע ואחז בבגדו [בבגדי] הרבה, שאמרתי שיקרע הבגד, ואחר אשר נצלתי בעז"ה ראיתי ולא הכרתי את המקו' שאחז בבגד ואף שהוא מועד בכך' ; (ב) ב'מדות חכמים', מדה יא, נאמר : 'והנה ראיתי בספר עבודת המלך בר"ת בשלום בעבור ששמעתי לעלבוני ונאלמתי מהשיב' ⁸. הספר 'עבודת המלך נדפס בזאלקווא תק"ל ; (ג) המגיד ממזריץ' נזכר, כפי שראינו, בברכת המתים, והוא נפטר, כידוע, ביום י"ט בכסלו תקל"ג ; (ד) המאמר בשם ר' שמעלקא מובא גם הוא, כזכור, בברכת המתים, ואם נכונה השערת, כי הוא ר' שמעלקא מניקלסבורג תלמידו של המגיד, הרי ידוע שנפטר בשנת תקל"ח ⁹.

אך עובדות אלו אין בהן כדי לסתור את המסקנה המתחייבת מהסכמתו של ר' חיים באסקביץ ומהשוואתה עם דברי המחבר בהקדמותיו. הסיפור על ה'נס', שאירע לו למחבר בשנת תק"מ, המובא בחלק 'מדות חכמים', מדה ו, קשרו לעניינה של מידה זו הוא מפוקפק, שהרי המחבר מתפלמס בה נגד

8 'עבודת המלך' לר' מנחם נחום בן יקותיאל זוסמן כהנא (ראה עליו לעיל, פרק שני, בערכו).

9 אמנם בספר 'לחם תרומה' נזכר ר' לוי יצחק כאב"ד דק"ק פינסק דליטא, וראשית כהונתו שם היתה, כפי שנקבע בידי ר' חיים ליברמן, בסוף תקל"ה או תקל"ו (וראה כעת : מרדכי נדב, קהילות פינסק-קארלין בין חסידות להתנגדות, ציון, לד (תשכ"ט), עמ' 104, הערה 37), אך דבריו מובאים בחלק 'לב אחד'.

'הצוביע', ש'מתחכם להליץ מאחרים בדברי חכמות הטומאה להראות שהוא הכשר ואחרים המה כסילים'. כנגד הליצנות, שנאה היא לבדחן בלבד, 'שעושה קצת מצוה לשמח לב האומלל המה לב חתן וכלה', וכן את המחותנים 'שבזבזו כך וכך ואינם יודעים אם יעלה [היזווג] יפה או לא ח"ו', מעמיד המחבר 'מי שעמלו בתורה שהקב"ה עושה נסים תמיד לו'. כדוגמה לכך מביא המחבר את סיפורו, בבחינת 'בדידי הוה עובדא', ואכן, בסיום מעשה ה'נס' נאמר: 'ונחזור לעניין הראשון'. ומסתבר שהוא תוספת מאוחרת. הוא הדין במובאה מספר 'עבודת המלך', שאף היא אינה מהותית אלא חיזוק לדברי המחבר ('והנה ראיתי בספר'); ואין כל קושי להניח שנוספה לאחר-מכן. ברכת המתים בהזכרת המגיד ממזריץ' (וכן ר' שמעלקא) אינה מוכיחה כי הדברים עצמם בשם המגיד (ור' שמעלקא) לא היו כתובים בשנת תקכ"ט, שכן יש להניח כי ציונים אלה 'עודכנו' על-ידי המחבר. יתר על כן, מובאה אחת מתוך דברי המגיד היא תוכנה של המידה התשיעית שבחלק 'מדות חכמים', חוץ מדברי קישור מאת המחבר, וקשה להניח שהטכסט שהיה מוכן בשנת תקכ"ט הוחלף לאחר-מכן, ושכל המובאות מאבות החסידות לא היו בטכסט המקורי.

כללו של דבר: לספר 'לחם תרומה' חשיבות מיוחדת משלוש בחינות: (א) הוא עדות ספרותית לתורות חסידיות מפורשות מלפני הופעת ספרו הראשון של ר' יעקב יוסף מפולנאה, שכן ההסכמה השנייה על הספר היא, כפי שראינו, משנת תק"מ, ויש להניח שר' אהרן קרעגלושקר לא ראה את 'תולדות יעקב יוסף' לפני הדפסת 'לחם תרומה'; (ב) ספר זה מוכיח בבירור, כי רעיונות החסידות חדרו לחוגי הדרשנים בליטא בסוף שנות השישים של המאה הי"ח, שנת ההסכמה הראשונה. כאן מקום להעיר, שמלבד מאמרו של ר' לוי יצחק מברדיצ'ב נרשמו דרושי החסידות בחלק הראשון של 'לחם תרומה', הוא החלק שהונח יחד עם שני החלקים האחרים לפני בעל ההסכמה הראשונה בשנת תקכ"ט. והעובדה שמאמרי החסידות מובאים בספר מכלי שני ('שמעתי בשם', או 'שמעתי שאמרו זאת בשם') מוכיחה ביתר שאת את התפשטותם של רעיונות החסידות באותה עת; (ג) ספר זה, אף-על-פי שרובו נתחבר בשנת תקכ"ט או סמוך לפניה, לפני התלקחות הפולמוס נגד החסידים מצד ראשי הקהל והגר"א בוילנא, בירת הקהילות שבהן היתה עיקר פעילותו הדרשנית של מחברו, הרי יצא לאור בשנת תקמ"א, ור' אהרן קרעגלושקר לא ראה פסול בהבאת מאמרים בשם הבעש"ט והמגיד בצדם של דברי הגר"א. והרי ארבעה מאמרים קצרים בשם הבעש"ט, המגיד ממזריץ' ור' שמלקא.

מאמר הבעש"ט

דף ד, עמודה א: והנה יש שני מיני יראה: יראה הרוממ[ו]ת היא מחמת אהבה, ונקרא[ת] יראה הפנימי, ויש יראה החיצונית, יראת הדין. ושמעתי בשם הרב המקובל ואיש אלקי המנוח מוהר"ר ישראל מעוזבזר ז"ל ה"ה בהא דאיתא במסכת פסחים [ג, ע"ב]: אמר רב יהודה אמר רב: לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצות שלא לשמה, שמתוך שלא לשמה [י]בא לשמה. ופריך המאהג"ל [!] הנ"ל, כיון שאמר "לעולם" מתי יהיה וישתדל ויעסוק לשמה? לפי שכך אמר הגמרא: לעולם יהיה לאדם בדעתו שעדיין לא עסיק בתורה לשמה, ואם יעשה כך אזי מתוך שלא לשמה [י]בא לשמה. היוצא מזה, שיחשב אדם בדעתו שעדיין לא הגיע ליראה הרוממ[ו]ת, ובזה יבא לידי יראה הרוממ[ו]ת. ודפח"ח שפתותיו דוב[ו]ת בקבר¹⁰.

שני מאמרים בשם המגיד ממזריץ

[א] דף ד, עמודה א: ששמעתי בשם הרב הגאון הגדול המקובל מוהר"ר דוב בער ז"ל ה"ה בפסוק [דברים י, יב]: "ועתה מה ד' [אלהיד] שואל מעמך כי אם ליראה", ופריך הגמרא [ברכות, לג ע"ב]: "אטו יראה מילתא זוטרתי היא. ומשני אין, לגבי משה מילתא זוטרתי ופריך המקובל הגדול הנ"ל: איך מוכח דלגבי משה מילתא זוטרתי היא? והנה מצינו דמשה נולד בשכר היראה, כדכתיב [שמות, א: יז]: "ותראנה המילדות את אלהים [!]", ומשה היה עניו גדול, שאמר [שמות, טז: ז]: "ואנחנו [!] מה". וכך אמר: איך היראה משובחת, כיון שאני לא כלום, כלא נחשב, ונולדתי משכר היראה. וזהו "אין לגבי משה מילתא זוטרתי. ודפח"ח נ"ע שד"ב.

[ב] כה, עמודה ד: ועתה באתי לדבר במידת ענווה, מה ששמעתי שאמרו בשם הרב המקובל הגדול ואיש אלוקי כקש"ת המפוארה והמנושאה המנוח כמוהר"ר דוב בער ז"ל נ"ע בתיבת [קהלת, ג: יט] "ומותר האדם מן הבהמ' אין כי הכל הבל", כלומר שיש מותרת לאדם מן הבהמ', אימתי? כשהוא אין, שהוא עוש' את עצמו לשיריים וכאלו אינו בעולם. וכי בא לאדם בדעתו שהוא הכל וכל בו, כלומר כל המידות, אזי הוא הבל ואין בו ממש. וזהו דבר נאה ומתקבל. שפתותי' דובב[ו]ת בקבר¹¹.

10 השווה לעיל, הערה 3.

11 מקצת הדברים שנאמרו בשם ר' דוב בער, המגיד ממזריץ', נרשמו במקום אחר בספר 'לחם תרומה', בשם ר' לוי יצחק מבארדיטשוב.

מאמר בשם ר' שמעלקא

דף ד, עמודה ד: ובשם הגאון המקובל הגדול רבי [!] הגאון המפורסים המנוח מוהר"ר שמעלקא נ"ע: כל העושה מצוה אחת¹², כל המצוות הוא אחת לו, ובזה מעלה השכינה למקומה.

ג. רישומי 'צוואת הריב"ש' בספר 'יסוד ושורש העבודה'

לר' אלכסנדר זיסקינד מהורודנא

שני החיבורים האלה, 'שפה ברורה' ו'לחם תרומה', לא נזכרו על ידי החוקרים. ברם באחד מספרי-המוסר הידועים יפה, והוא 'יסוד ושורש העבודה' לר' אלכסנדר זיסקינד מהורודנא, שנדפס בשנת תקמ"ב, סמוך לפולמוס השני נגד החסידות, שהורודנא, מקום ישיבתו של מחבר זה, היתה אחד ממרכזיו¹³, מצאתי רישומים מקונטרס 'צוואת הריב"ש'. ראוי להטעים, כי קונטרס זה, אחד הכתבים החסידיים השנואים ביותר על המתנגדים¹⁴, שנת הדפסתו הראשונה היא כפי המשוער שנת תקנ"ב¹⁵. אין מנוס אפוא משאלת משפיע ומושפע, מקור ותולדה: כלום חיבורו של ר' אלכסנדר זיסקינד, שאין כל ספק שלא השתייך לחסידי הבעש"ט, הוא אחד ממקורותיו של הקונטרס החסידי, או שמא איפכא מסתברא? אולם שאלה זאת תשובתה בצדה, שכן הקונטרס האמור, על אף שמו: 'צוואת הריב"ש', ברור שהקטעים שכוונסו בו מקורם בתורת המגיד ממזריץ'. בידנו עדות ישירה על תפוצת תורות המגיד בכתיבת-יד, עדותו של ר' משולם פייביש הלר, וכן עדות ספרותית עקיפה, הקטעים שכוונסו בספר 'שפה ברורה', שנדפס, כזכור, בשנת תקל"ח¹⁶. לפיכך יש לשער, כי כתבים אלה הגיעו גם לידי ר' אלכסנדר זיסקינד והם משכו את לבו; ואף כי לא השתייך לחסידות הבעש"ט הביא קצת מדבריהם, לא כלשונם וכסדרם, אלא לסירוגין ובשינוי מגמה. לפיכך

12 הכוונה, כנראה, למאמר: כל העושה מצוה אחת כאילו קיים עולם ומלואו (אדר"נ, לא, ב, וכיו"ב במקומות אחרים).

13 ראה ש. דובנוב: תולדות החסידות, עמ' 143—150; וילנסקי, א, עמ' 111—113.

14 ש. דובנוב, שם, עמ' 455—456; וילנסקי, ב, עמ' 92—93.

15 ראה א. מ. הברמן: ספר צוואת הבעש"ט ושאר הליקוטים הקדמונים מדברי הבעש"ט (רשימה ביבליוגראפית). בתוך: ספר הבעש"ט, ירושלים, מוסד הרב קוק, תש"ד, עמ' לח—מט.

16 דרך אמת, עמ' יט—כ; וכן לעיל, עמ' 361—362.

אין רישומי 'צוואת הריב"ש' בספר 'יסוד ושורש העבודה' עולים אגב ריהטא, אלא אגב בדיקה מדוקדקת. כדי להציגם לעיני הקורא בהבלטה אביא כאן שני קטעים בצורה מקבילה ובסדר שונה מסדר המקורי ובהשמטות :

צוואת הריב"ש	יסוד ושורש העבודה
ירושלים, תש"ח, עמ' ד	ירושלים, תשכ"ה, עמ' קעח—קפ
'ידבק מחשבתו למעלה, ולא יאכל ולא ישתה יותר מדאי ולא יענג עצמו, רק כדי להבריא עצמו ולא יסתכל כלל בעניני עוה"ז ולא יחשוב בהם כלל כדי להפריד את עצמו מהגשמי-יות, כי בהסתכלותו בעוה"ז מגשם עצמו'.	'ודבק תמיד מחשבתו בהבורא ית"ש ויתעלה, בודאי לא יאכל ולא ישתה יותר מכדי קיום גופו לבד, כדי להפריד עצמו מהגשמיות... שיזהר שלא יסתכל בענייני עוה"ז כלל... ולא יחשוב בהם כלל... כי בהסתכלותו בענייני העוה"ז... הוא מגשם את עצמו'.
'וכן לא ישגיח כלל אל תאות גופו המטונף, שהוא צרעת משכא דחויא... ואם יבואו לו תאוות עוה"ז ירחיק מחשבתו ויבזה התאוה עד שיהי' שנאוי ומאוס אצלו וירגיו יצ"ט על היצה"ר ותאוותיו... כאשר לא ימשך אחר תאוותו אפילו במחשבה ויבזה אותה ויכניע מאד הקליפות, כמ"ש בזהר ובר לבב דלא אמשך לרעותיה ולבי' בתר ב"א [!]'.	'ולא ישגיח כלל אל תאוות גופו המטונף שהוא צרעת ממשכא דחויא ובודאי אם יבוא הרהור תאות לבו בעניני עוה"ז ירחיק ויבזה התאוה במחשבתו כנ"ל, ולעולם ירגיו היצ"ט על היצה"ר ותאוותיו. ובמה שלא ימשוך אחר תאוותיו אף במחשבתו ויבזה אותם, בזה יכניע מאוד הקליפות, כמ"ש בזה"ק: ובר לבב דלא אמשך רעותי' ולבי' לסטרא אחרא'.

כן מצינו במאמרו של ר' אלכסנדר זיסקינד שם דברים בעניין העלאת הניצוצות בשעת אכילה ושתייה, שניכרים בהם רישומים מתוך 'צוואת הריב"ש' (ירושלים תש"ח), עמ' כג, לד—לה. עוד הקבלה עניינית, לא לשונית, שבין קטעים בקונטרס 'צוואת הריב"ש' לבין מאמר אחד בספר 'יסוד ושורש העבודה' הוא בעניין ה'השתוות', שראוי להביאם כאן בצורה מקבילה :

צוואת הריב"ש

ירושלים תש"ח, עמ' ד—ה

כלל גדול השתוות, ופי' שיהי' שוה אצלו אם יחזיקוהו לחסרון ידיעה או יודע בכל התורה כולה. ודבר הגורם לזה הוא הדביקות בבורא תדיר, שמחמת טרדות הדביקות אין לו פנאי לחשוב בדברים אלה שטרוד תמיד לדבק עצמו למעלה בו ית'. . . . ואל יאמר בלבו שהוא גדול מחבירו. . . . ובמה הוא חשוב יותר מתולעת. . . . ויחשוב שהוא תולעת ושארי בריות קטנים הם חשובים כמו חבירים בעו"לם שכולם נבראים ואין להם יכולת רק מה שנותן להם הבורא יתברך ודבר זה יהי' תמיד במחשבתו.

שם, עמ' יג

ישים עצמו כמי שאינו. . . . שיחשוב כמו שאינו בעוה"ז מה תועלת יהי' שאהי' חשוב בעיני ב"א. . . .

שם, עמ' ט"ו

צריך לעשות מעשיו בהסתר שלבני אדם נראה שהוא אינו חסידות, רק קודם שיבוא למדריגה גדולה צריך לעשות מעשיו בגלוי, שאם לא יעשה בגלוי, כמו שעושה העולם, רק ירצה

יסוד ושורש העבודה

שער הגדול, פרק י, עמ' לא—לג

... קניית מדת ההשתוות. . . . שיהי' שוה בעיניו השבח והגנאי. . . . כי כל מה שיתענג האדם ממה שישבחוהו ב"א וירא מגנותם, לעולם לא יהי' עובד אלהים ית' באמת. . . . והתשובה נגד יצרו כתב בחובת הלבבות בשער יחוד המעשה פרק ה וז"ל: השב עליו ומה יועילני שבח בני אדם והשם הטוב שיהי' לי בתוכם עם ידיעתי בקיצורי במה שאני חייב לה' בורא יתעלה ומה הנאתי בכבודם והדורם ואין להם יכולת להועילני ולא לדחות הנזק מעלי, והלא הם בזה כמו הצמח ובעלי חיים שאינם מדברים כו'. . . . עכ"ל בקיצור¹⁷.

ובודאי אם אדם לא השיג עדיין מדת ההשתוות בלתי אפשר שיהיה עובד השם יתעלה בשלימות ובתמימות. וכלל אחד יקח אדם בדעתו, למשל אם יתפלל בכוונה עצומה ובהתלהב בות גדול בין שאר אנשים, דהיינו בבהכ"נ וכיוצא, יצייר בלבו לעניין זה שאין בבהכ"נ זה ב"א רק שאר בע"ח. כי מה הפרש בין ב"א ובין שאר ב"ח. . . . או ישים אל לבו שמתפלל ביער בפני אילנות וצמחים. . . .

17 חובת הלבבות מהדורת צפרוני, עמ' 375, מפיתויי היצר: 'ואין ראוי שתסתיר מבני אדם מה שאתה עליו מן החסידות, אבל הנכון לך. . . . שתראה מעשיך לבני אדם ותגלה להם לבך ויהיה לך בזה בעולם הזה כבוד מהם וזכר טוב ושם טוב בתוכם. . . . ועוד — שילמדו ממעשיך, ותהיה גשכר עליהם. על כן אל תסתיר ממעשיך. . . .'. שם בהמשך (עמ' 377) בעניין מידת ההשתוות.

בפנימיות להיות חסיד אפשר שיהי' נמשך אחר העולם ומתוך לשמה יבא שלא לשמה . . .

ובפרט מה שנמצא בזה"ק מגודל מע' לת האדם ומגודל שכרו בעה"ב המס' תיר מעשיו הטובים ועבודתו הקודש מבני אדם, ובהיפך המפרסם מעשיו הטובים, וז"ל זה"ק פ' חיי שרה ד' קכ"ב ע"ב ופ' שלח לך ד' קס"ח ע"א . . . אך אם יפתה היצר את האדם ח"ו בשביל גודל מעלת הסתרת מעשיו לקצר בעבודת הבורא ית' . . . בכדי שלא יהא נקרא צדיק וחסיד בין הבריות, חלילה וחס לשמוע אל היצר הזה. וכבר הזהיר ע"ז מאד החסיד בעל חובת הלבבות בשער יחוד המעשה פרק ה' ועי"ש¹⁸.

השוואה קלה עם ספר חובת הלבבות תוכיח, שכל המוטיבים ש'בצוואת הריב"ש' מקורם שם. בפרק י ב'שער הגדול' שבספר 'יסוד ושורש העבודה' המחבר לכאורה אינו תלוי ב'צוואת הריב"ש', שכן הוא מפנה את הקורא למקור דבריו — חובת הלבבות, ברם הקירבה הטקסטואלית הוודאית שבין הקטעים מתוך 'יסוד ושורש העבודה' לבין הקטעים מתוך 'צוואת הריב"ש' שהבאתי קודם, יש בה כדי לרמזנו על האפשרות, שגם בעניין ה'השתוות' והסתרת המעשים הטובים קיים קשר בין שני חיבורים אלה, אף כי מקורם משותף — חובת הלבבות¹⁹.

18 שם, עמ' 380—383.

19 בעניין הסתרת המעשים הטובים ראוי להעיר על דברי ר' אליהו די וידאש בחיבורו ראשית חכמה, שער התשובה, פרק ז, קמה ע"א וע"ב: 'עוד צריך להסתיר מעשיו ולא לגלותם כדפי' (זוהר, פ' נח, דף מ"ד, ע"ב) בזוהר, שכל העושה דבריו בסתר הברכה שורה עליו . . .'. בנוגע לדברים בצוואת הריב"ש ובספר 'יסוד ושורש העבודה' ראוי לציין במיוחד את דברי השל"ה מתוך קונטרס בעניין הענווה שחיבר בצעירותו: '... דוד התנצל עצמו על מה שהתפאר במדות הענווה שבו, שלא גבה לבו, גו', הלא זה ההתפארות בעצמו הוא גאוה, עז"א: אם לא שויתי. ויתורץ ע"פ כלל גדול האומר בחובת הלבבות בשער יחוד המעשה, וז"ל: וכבר אמרו על א' מחסידים, שאמר לחביריו הנשתווית? אמרו לו באיזה עניין? אמרו לו: נשתווה בעיניך השבח והגנות?

עוד מחבר שראוי להזכירו כאן הוא ר' אליעזר בן זאב מאוסטרובצה, מגיד מישרים בק"ק ראדזין ומחברם של שלושה חיבורים, שבמיוחד באחד מהם רעיונות חסידיים מרכזיים שלא בשם מורי החסידות²⁰.

העובדה שרעיונות חסידיים מובהקים חדרו באין מפריע לספרי מוסר ודרוש מאת מחברים שלא השתייכו לחסידות, והם אף יצאו לאור בעיצומם של הפולמוסים נגד החסידות, וזכו להסכמותיהם של רבנים מתנגדים מובהקים, עובדה זו בצד תופעות אחרות, שקצתן העלינו בפרק השמיני, מחייבתנו להרהר הרהור שני על מניעיה העיקריים של ההתנגדות המאורגנת לחסידות בימי הפולמוסים הראשונים נגדה.

א"ל : לא. א"ל : א"כ עדיין לא הגעת למעלת הענווה, השתדל אולי תגיע אל המדריגה הזאת, כי היא עליונה שבמדריגות החסידים ותכלית החמודות עכ"ל... וכן היה מדת דוד שוה הכל בעיניו השבח והגנות ע"כ לא איכפת מידי במה שסיפר מידתו להתלמד ממנו... (של"ה, שעא ע"א). וכן בהמשך שם (שם, שם, שעב ע"ב) הוא מציין את חובת הלבבות, שער יחוד המעשה : 'תמצא דרך פיתוי היצה"ר בבחינו', שיש בתחילה מסית, שלא לעשות כלל מצות ה', וכשאינו יכול, אז מפתיהו לעשות נגד בני אדם : להיות לשם ולתפארת וממתיק העניין. וכשאינו יכול, אז אומר להיפך, בראותו זוכה ומזכ', אומר לו : הסתר מעשיך, כדי שלא ישבחוך כו' ע"ש באורך'.

דברים אלה ראויים להטעמה מיוחדת לאור מסקנותיה המפליגות של רבקה שץ-אופנהיימר (החסידות כמיסטיקה — יסודות קוויאטיסטים במחשבה החסידי דית במאה הי"ח, עמ' 151). על סמך דברים דומים אצל מורי החסידות.

20 ראה לעיל, פרק שני בערכו.

מניעי הפולמוסים הראשונים נגד החסידות

א. פגיעה בכבוד הרבנים וזלזול בלומדי תורה
שמעון דובנוב הסביר את התעוררותה של המחלוקת הפומבית הראשונה על החסידות בשנת תקל"ב, שיצאה מווילנא, בזה הלשון: 'במסביבה קנאית זו [ליטא] צריכה היתה תורת החסידות לעורר פחד ורוגז, מפני שהתקוממה כנגד הלומדים בשם המאמינים. הן בעיקרה לא באה החסידות אלא לערער את היסוד הלימודי שבדת ולהקים תחתיו את יסוד האמונה הסמויה, להעמיד את הרגש והדביקות בקיום המצוות'¹. מרדכי וילנסקי, שכינס את כתבי הפולמוס נגד החסידות, קבע כי רוב הטענות נגד מורי החסידות, שהועלו בכתבים אלה, 'היו האשמות-שוא וטענות-סרק... מקצת ההאשמות היו מוגזמות ומבוססות על עדויות מפוקפקות, ואף ההאשמות הממשיות, כגון קביעת מניינים מיוחדים, שינויים בסדר התפילה וזמניה, שינויים בשחיטה, מסיבות של שמחה... אין בהן כדי להסביר את ההתפרצות הבלתי-מרוסנת נגד החסידים... מכאן המסקנה... שהדבר שהרגיז ביותר את מתנגדי וילנא והגר"א בראשם היה החשש שהכת החדשה ומנהיגיה גורמים להזנחת התורה ומזלזלים בלומדי התורה'². דעה זו על מניעי המחלוקת, או למצער על אחד ממניעיה העיקריים, מקובלת גם על חוקרים אחרים³. ברם ראינו לעיל, בפרק השמיני, שבעניין היחס לספרי מוסר, ללימוד הקבלה, לימוד תורה ודביקות ועוד, שבעיני החוקרים הם אבני-הבוחן לבחינת מעמדו של לימוד תורה, מורי-החסידות נאמנים למסורות ספרותיות ורעיוניות של מחברים שונים, ואף אם יש בדבריהם נפכים חדשים שמשמעותם אקטואלית, אין לראות בהם חידוש מהפכני. והדרא קושיא לדוכתא, על שום מה טפלו על החסידים דווקא האשמה בהזנחת תלמוד-תורה? ואם תמצא לומר, שחסי-

1 ש. דובנוב: תולדות החסידות, עמ' 111.

2 וילנסקי, כרך א, עמ' 17—18, וראה לעיל, פרק שמיני, הערה 1.

3 ראה לעיל, פרק שמיני, הערה 1.

דים עוררו את זעם המתנגדים משום שזלזלו בלומדי תורה ופגעו בכבוד הרבנים, כלום מחוצה לחסידות וקודם לה לא נשמעו טענות וקובלנות כלפי הרבנים? מקצת טענות אלה הזכרנו בפרקים הקודמים, כגון של ר' ישראל יפה, בעל 'אור ישראל'⁴, וכבר העיר גרשם שלום על העובדה, כי מאמרי הביקורת על הרבנים בכתבי ר' יעקב יוסף עוררו התנגדות בעוד שמאמרים דומים אצל ר' ישראל יפה עברו ללא כל תגובה⁵. גדולה מזו: קולות-ביקורת דומים לקולו של ר' יעקב יוסף נשמעו בספרי דרוש ומוסר אף בימי צמיחת החסידות, והדוגמה המובהקת הוא ר' שמואל בן אליעזר, בעל 'דרכי נועם' שדבריו הבאנו בפרק השלישי, ושם ראינו כי התקפתו על רבנים אינה נמרצת פחות מהתקפתו של ר' יעקב יוסף. כלום לא הסכימו על ספרו ר' יששכר בערוש, 'אב"ד ור"מ דק"ק טשעכנאווצי יע"א נאמן דד"א', שחתם על החרם נגד הפראנקיסטים בשנת תקט"ז⁶, והגאון מווילנא, אף כי הוא לא עיין בחיבורו של ר' שמואל בן אליעזר? ! לאמיתו של דבר, אף ביקורתו של בעל 'דרכי נועם', כביקורתו של ר' יעקב יוסף מפולנאה, אינן אלא חוליות בשרשרת הקובלנות על רבנים כמה דורות קודם החסידות, וכן בימי צמיחתה, שעיקרן: (א) רבנים וראשי-ישיבות בקהילותיהם אין מעייניהם נתונים להפצת תורה, אלא לבצע כסף, לשכר-הלימוד שתלמידיהם נתבעים להזיל לכיסיהם. גדולה מזו, בני-עניים, שנפשם חשקה בתורה, אך ידם אינה משגת להביא את האתנן הנדרש, אנוסים להתבזות במלאכות בזויות כדי לצרף פרוטה לפרוטה לחשבון שכר-הלימוד לזמן אחד או לכמה זמנים; (ב) קניית הרבנות; (ג) הפיכת כס-ההוראה למעין אחוזה פרטית הנמסרת בירושה לבנים ולחתנים, ליורשים וליורשי-יורשים; (ג) קבלת שוחד ועיוות-דין.

ר' יהודה לייב פוחוביצר, שכר' ישראל יפה בעל 'אור ישראל', פעל כשלושה דורות קודם ימי החסידות, קבל על 'המנהג הרע הזה', שראשי-ישיבות, רבנים בקהילות, אינם מקבלים תלמידים לישיבותיהם אלא תמורת שכר-לימוד. עיניו ראו, כי ילד 'יתום בן טובים', בעל 'לב משכיל ורך בשנים' שימש כמשרתו של אחד מבעלי-הבתים, משום 'שלא נתקבל בשום ישיבה, כי לא היה לו מה ליתן ודחו אותו הרבנים בדחיות וקיבל על עצמו לעמוד ולשרת אצל בע"ה זמן א' שיהיה לו מה ליתן לכמה זמנים'⁷. תלונה דומה,

4 ראה לעיל, פרק שלישי, עמ' 163.

5 ג. שלום: הצדיק (בתוך: פרקי יסוד), עמ' 243, הערה 61.

6 ראה לעיל, פרק שמיני, עמ' 324.

7 קנה חכמה, דרוש הערבות, דף י, עמודה א.

אך בחריפות יתירה, אנו מוצאים לר' יעקב בן יחזקאל סג"ל, בעל 'שם יעקב'⁸, כשלושים שנה ומעלה לאחר-מכן. חכם אחר שבאותם הימים, ר' זעליג בן יצחק אייזיק מרגליות, 'אשר כבר היה איתן מושבו בק"ק קאליש, והיה מוכיח לרבים, ואח"כ בצוק העתים האלו אשר נהייתה במדינת פולין הכנים אותו הקצין הגביר... בערמאן סג"ל בבית מדרשו... [בהאלבר-שטאט]', אמר בין השאר בהקדמה לספרו 'חבורי לקוטים', ויניציאה תע"ה: 'כי זה חולה רעה במדינת פולין, כי הוא עושה כל פעולות לתת לו מתנו' להטות את היושר, ובאם צריכין לקבל את הרב לקהילה אזי הפרנס נוטל חלקו בראש'. הוא דוחה התנצלותן של קהילות, שמפאת חובותיהן הן אנוסות למכור את משרת הרבנות עבור כסף⁹, כדבריו: 'אף אותן הקהילות, שאומ' רות: אנו צריכין לקבל הרב מחמת עשירותו מפני שאנו חייבים לאלפים, אף המה עתידים ליתן את הדין... וזכור לטובה כשהייתי בק"ק יערסלב Jarosław אחרי מיתת מורי הגאון אב"ד דקהלתנו מהור"ר ישראל דרשן ז"ל והיה עמי חבירי הרב מהר"ר ישראל עלקושר ז"ל, ורצה רב א' ליתן לנו מתנה אלף ג"ש¹⁰ שנמציא לו הרבנות דקהילתינו, ולא אבינו להרכין אוזנינו להאזין ולהקשיב לדבריו... ואזהרה לראשי מחזיקי ישיבות, אשר קצתם מקבלים מתנות מן הבחורים, ומחמת זה נדחו בחורי-חמד העניים ומוכרחים למכור אפילו כתונת שעליהם, כי זולת זה לא יקובל, אשר הרעה הזאת ראתה עיני יורדה מים'¹¹.

על קניית הרבנות מצינו טרוניות רבות ומרות, ואף מפי רבנים עצמם, כגון ר' בנימין וואולף בן ר' יקותיאל, רבה של קהילת הראדלה Horodlo בחיבורו על פרקי אבות, 'ענף עץ עבות', אופי באך תע"ט: 'אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות ואל תתוודע לרשות—נאמר על עיתים הללו שקונים הרבנות אצל השררות'¹². כן מצינו שם תוכחה מרה: 'כמו שעושים במדינתינו לאותן הרבנים שנותנים כסף לשררות ולבסוף מגרשים אותם

8 שם יעקב, ערך הספד, אבילות וחורבן, סימן ט, מד, א—ג.

9 על קניית הרבנות וההתרעות על קלקלה זאת ראה ש. אסף: לקורות הרבנות (בתוך: באהלי יעקב, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשי"ג), עמ' 34—40.

10 ג"ש = 'גילדן שטיק, גרמ' Guldenstück. זהוב-מטבע...'. (י. היילפרין: פנקס ועד ארבע ארצות, מילון, עמ' 579).

11 חבורי לקוטים, דף ד, ע"ב. השווה לדברי מחבר זה ש. אסף (הערה 9), הנ"ל: מקורות לתולדות החינוך בישראל, כרך א, עמ' קסה—קסט.

12 ענף עץ עבות, דף ד ע"ב.

מהקהילות כראוי להם... וזה נ"ל פי' הפסוק [ירמיה ט, יא] "על מה אבדה הארץ", דייק, והערים נתצו, ומריבות במדינתינו, מדינת פלוני"א, עבד הדין קלניא, שלוקחים רבנים שאינם ב"ת [בני תורה] בשביל ממון, שרוצים לעזור מעיר [!] ואדרבה מהרסים, שהב"ה רואה שבשביל מה הרב הולך לתורה לפני הלמדן מופלג שיש בקהילה וגדול ממנו, וע"כ כבודו משום קראו בשמותו עלי אדמות — בשביל שזה רב פה בקהילה, בגלל כן הב"ה מהריב ערים, שיהיה מבלי יושב, כדי שיבוטל זה הביזוי לתורה הקדושה. ומשבח אני מדינה זו, מדינת אשכנז, שלוקחים רבנים לש"ש, לא בשביל הנאת ממון ה"ו¹³.

בעל 'טהרת הקודש' העביר תחת שבט ביקורתו את 'עיקורי ויסודי כל קהל וקהל', רבנים, הזנים ושמשים, ובמיוחד את העיקר שבעיקר, הרבנים. הוא מגנה את הרבנים המצטיינים בחריפות למדנית, אך הם חסרי מידות טובות, חסידות ויראת ה'. ולא זו בלבד, אלא מניעיהם בלימוד תורה אינם 'כדת וכהלכה', אלא 'כדי להתגאות ולקנות שם טוב'. לפיכך הוא מעדיף את הרבנים, שמעשיהם מרובים מחכמתם, היינו מידותיהם המוסריות הדתיות, כוחם גדול מכוח כשרונותיהם האינטלקטואליים, שכן 'לפני ממ"ה הקב"ה כוונת' ומעשיה', שהוא הלימוד, שאף הדילוג שהוא השגיאה, שנמצא לפעמי' מחמת קוצר השגת', גם זה עליו לאהבה, כנודע מפסוק [שיר השירים ב, ד] ודגלו עלי אהבה, א"ת וד"גלו אלא וד"לוגו¹⁴. כמו-כן הוא מגנה בחריפות את דרך מינוי הרבנים ואת מנהגם הנפסד של רבנים להוריש את רבנותם 'לבניהם וחתניהם... אוי לנו, ודאי על דא צריכין לבכות אחינו כל בית ישראל, כי זה הגרמא בניזקין ועיקר השהי' והעיכוב ביאת משיחנו בעו"ה, שנתרבו הרבנים הנערים בכל מקומות הישובים. זאת ועוד אחרת קשה מזה, שקצת רבנים נלקחים למקומות ע"פ צווי השררות של המקומות'. הוא קורא 'להרבנים והקצינים והחסידים' והחכמים גבורי תורה... להלחם מלחמת ה' עד שידם מגעת ולעמוד כגיבורים ולאזור מותניהם נגד הרבנים הנ"ל¹⁵.

מובן מאליו שבסקירה זו אין לפסוח על ר' ברך בן אליקום גצל, בעל 'זרע ברך שלישי', שהצהיר בהקדמתו לחיבור זה על מסכת ברכות: 'אמר המחבר, ידוע שחיברתי ספר על תוכחה על כמה וכמה בוגן [גליונות] ניירות

13 שם, כז ע"ב.

14 ראה תנחומא, מהד' באבער, במדבר י ; שיר השירים רבה, ב, ד.

15 טהרת הקודש, חלק ב, ז, א—ד.

על הרבנים וראשי מדינות, שמקבלין מתנות קודם המשפט בבואם לפנייהם מיישובים הסרים למשמעתם, ויבואו ליקח הזמנה על הנתבע, מביאין להרב ולר"מ מתנות התרנגולים מפותמים וי"ש טוב וגבינה וחמאה והינדקז [תרנגולי הודו] וכיוצא בזה. בספרו זה אנו מוצאים כמה תוכחות חריפות ביותר על רבני קהילות, שהוא מטיח כלפיהם האשמות חמורות: הם הפכו את לימוד התורה קרדום לחפור בו, בתובעם שכר לימוד מתלמידי ישיבה; מלווים בריבית, מקבלים שוחד, ואף לימודם הוא לימוד 'שוא ושקר... בחריפות של הבל'¹⁶, ועוד. במקום אחר שם הוא קובל על קניית הרבנות בכסף וטוען, שדרש 'בכמה קהילות הלצה זאת במשאחז"ל במגילה¹⁷, שאמר אחשורוש להמן: אתה רוצה להרוג ולאבד את כל היהודים, שמא יש בהם רבנים, שהם חכמים בתורה, וזכות זה יעמוד אצלם וכו'. וקשה, למה לא אמר: שמא יש בהם תלמידי חכמים?! אלא כך אמר אחשורוש להמן, דידוע, שאחשורוש מולך בכיפה היה, ומושל על קכ"ז מדינות, ואם נחשוב מדינה א' שאנו דרים בתוכה, עכ"פ לא פחות יש קהילות ועיירות ממאה אלפים, מכ"ש שאין מספר לעיירות וקהילות שיש בתוך קכ"ז מדינות. ואם כן, כך אמר אחשורוש להמן: אתה נותן לי עשרת אלפים ככר כסף בעד כל יהודים, שמא יש בהם הרוצים להיות רבנים, ויתן לי כ"א וא' מישראל סך רב בעד הרבנות בכל עיר ועיר, ואם כן יש לי עיירות עד אין מספר, ויעלה נתינות כל הרבנות מכל עיירות כפלי כפליים יותר מעשרת אלפים ככר כסף שנתת לי בעד כל יהודים, ואני אקח מהרבנים לבד כפלי כפליים יותר, ומה לי לאבד את כל היהודים בשביל עשרת אלפים ככר כסף שלך? !'¹⁸.

כאמור, דברים דומים מצאנו למכביר בימי צמיחת החסידות אצל מחברים שונים, כגון ר' שמואל בן אליעזר, שאף העתיק את דברי ר' יהודה לייב פוחוביצר מתוך חיבורו 'דעת חכמה': 'ואפשר שזהו מנהג קדמונים, שגדולי הרבנים היו נוסעים על היישובים ועיירות הסרים למשמעתם פעם אחת בשנה או בשתיים ללמד היחידים דינים והנהגות דת תורתנו הקדושה דיני שבת... ודיני פסח... ודיני תפילה ורבות כהנה... לא כאותן שנוסעים

16 זרע ברך שלישי לברכות, טו, עמודה ג.

17 מגילה, יג ע"ב.

18 זרע ברך שלישי על ברכות, כט, ב—ג. תוכחה זו מצינו גם בחיבורו של ר' שרגא פייבל, בעל 'שפה ברורה' (ראה לעיל, עמ' 94—95).

להנאתן למלא כליהם בר ומזון ואמתחתם כסף ואין מלמדו כלל¹⁹. תוכחות דומות להפליא, ללא הסתמכות על ר' יהודה לייב פוחוביצר, מצינו אצל ר' יעקב יוסף, כגון בספר תולדות יעקב יוסף, דף עח עמודה א, מ עמודה ד ועוד. ר' שמריה בן משה, בעל 'תקנתא דמשה' קבע כי השתלטות על משרת הרבנות 'בלא רצון רק באונ' ורמאות ותחבולת נלכד ח"ו בחרם רגמ"ה ואותן הקונים רבנות במקח כסף עוברים גם על לא תקח שוחד'. הוא ידע יפה, כי תופעה זאת אינה חדשה, כדבריו: 'כבר צווחו קמאי ובתראי ואין משגיחין בקול שופר וספרים אשר קולם מרימים'. אמנם, הוא ניסה להמתיק את ביקורתו: 'אך אני מלמד לכף זכות, כי חלילי לחשוד בכשרים גדולי ישראל... וד' יודע והוא רחום יכפר²⁰. מחבר אחר באותם הימים, ר' משה בן יהודא בעל 'אבן שוהם', טוען: 'והנה בעינינו אנו רואי', שרובא דרובא הוא בא המחלוקת מהלמדנים פורשי כנפים ועולין בנפיחה, כי כל אחד מחזיק א"ע לת"ח ונוקם ונוטר כנחש... וזהו [בראשית לו, כד] "והבור ריק אין בו מים" — מים של תורה אין בו, אבל נחשים, המידה של נחש, יש בו. מצאתי זאת בהקדמה של אור ישראל, ע"ש, והוא עיקר חילול השם בעיני המון עם²¹.

יתר על כן, אף בימי התפשטותה של החסידות ובעיצומם של הפולמוסים נגדה אנו שומעים קולות-מחאה דומים. בחיבורו של ר' דוד הקארו בן יצחק מק"ק זבארוב, 'אהל רחל', שנדפס בשקלאוו תק"ן, אך חלקו או רובו נתחבר כנראה כמה שנים קודם הוצאתו לאור, כמוכח מתוך ההסכמות שהסכימו לו גדולי הרבנים, אנו מוצאים תוכחה חריפה על הרבנים ותקיפי הקהל: 'ואוי לעיני' שכך רואות, שנתחלל כיסא ההורא', עד שבכמה מדינות הרבנו' כמוכסנות. ובהרבה מדינות נטולה היא מיהודים ואין להם עליו שום שלטון-נות'. הוא מזכיר בגעגועים את הימים הקדמונים, ימי זוהר וטוהר, שעל כיסא-הרבנות 'היו יושבים דלים ואביונים', והקפידו שלא למנות לרב בן עיר שקרוביו תקיפים בקהילה וכיוצא באלה. ואילו בימיו שונה המצב: 'והנה קמו תחת אבותינו תרבות אנשים חטאי' בנפשותם, פרצו את גדר' והסירו את מסוכתם בעלילותם ובמסיבתם, על כסא ההוראה במושבותם הקימו אחד מבני משפחתם... עד שהוסיפו צרה שקבלת הרב לא יהיה כלל

19 דרכי נועם, סז ע"ב; וכן בהמשך שם דברים מתוך 'דעת חכמה'.

20 תקנתא דמשה, משקל טוב לחיים, גל' ו, דף ב, עמודה ב, סי' כז.

21 אבן שוהם, דרוש לשובבי"ם, יג, עמודה ב.

ביד יושביהם, כי אם אל יד אדוניהם, וישימו בממון עיניהם... ובכסא הרבנות ידונו כעל שדי יתומים, להכריז עליהם עד שיפסוק המוסיפים, עד שנתדלדל הכסא הזאת ותהי לחרפות ולגדופים, והנה הנם כפרהדרין הללו, שבכל שנה אותם מחליפים, ושנותיהם כלים או ברודפי' או בנרדפי', והבעלי זרוע באהבם שקוצי', ויבחרו להם פרנס מאחריו תלוי' קופה של שרצים, איש זרוע ובעל פרצים, ומהראוי היה לפרוט כל פרטי מעשיהם, כל תועבו-תיהם ותועבות בניהם וצאצאיהם, ואיך מטים את דיניהם, ובכפת שוחד ישימו עיניהם, וגזירותיה' ותקנותיהם, ואיך מתנהגי' בהעמד' השוחטים ונסיונותיהם, ובנתינות המוריות, ובלקחת רח"ש מן החתונות, וכתיבו' ההזמנות, אך שצריך לכסות טפח מפני הצדיקי' והתמימים'²².

הבדיקה בספרי דרוש מימי התהוות החסידות וראשית התפשטותה, וכן כמה דורות קודם להם, מביאה בהכרח למסקנה. כי הפולמוסים הראשונים נגד החסידות מניעיהם העיקריים אינם שינוי הערכין, שמורי החסידות הכניסו כביכול בלימוד תורה, ואף לא פגיעתם במעמד לומדי תורה וזלזולם בכבוד הרבנים. תופעות אלו אינן אופייניות אך ורק למורי החסידות. חוזרת אפוא למקומה השאלה: ההתנפלות על החסידים בשצף קצף, החרמות והנידויים, על שום מה? איני מוצא מנוס מן התשובה, והיא: על שום שביקורתם של מורי החסידות מתייחדת מביקורתם של חכמים אחרים, שלא היתה ספוראדית אלא מתוך עמדות דתיות-חברתיות חדשות, עמדותיו של ציבור אנשים שגמר אומר לא להסתפק בהטפות-מוסר ובמחאות בלבד, אלא לשנות את פני הדברים מעיקרם, על-ידי התארגנות בתאים חברתיים דתיים חדשים והתלכדות מסביב לאישיות מנהיגה, שסמכותה שונה מסמכות הרבנים, שזו נשענת על הכרה פורמאלית מקובלת, ואילו הסמכות החדשה נובעת מסגולתו האי-שית הפנוימאטית של המנהיג וסגולת רוח-הקודש שזכה לה לפי אמונת חסידיו. מסקנה זו עולה מכמה וכמה עובדות חשובות המזדקרות לעיני הבודק את ספרי הדרוש והמוסר, כגון הביקורת על סדרי השחיטה.

ב. ביקורת על סדרי השחיטה

אחת הטענות השכיחות בפולמוסים הראשונים נגד החסידים היא הטענה

22 אהל רחל, יתד הדין, טו, עמודה ב—טז, עמודה ב. ראוי לציין, כי באחד הפרקים שבספר זה, 'יתד השלום', מצינו תוכחה על המריבות בבית ישראל ובכללן מרומזת המחלוקת על החסידים. המחבר נפשו סולדת מריב זה, והוא אינו מזדהה לא עם החסידים ולא עם המתנגדים.

על התבדלותם של אלה מכלל הציבור, שאחד מסימניה החשובים הוא פרישתם ממאכלי הקהל והקפדתם המיוחדת על סדרי השחיטה. ברם יחסם של החסידים אל שוחטי הקהל והחמרתם בענייני שחיטה אין בהם רבותא, כפי שכבר הוכח במאמרו של ח. שמרוק²³, על סמך דברי ר' אלכסנדר זיסקינד מהורודנא בחיבורו 'יסוד ושורש העבודה'²⁴, וכן דורות רבים קודם-לכן בעל השל"ה²⁵. שמרוק אף הוסיף בצדק, כי 'יש לשער שמנהג זה [בדיקת הסכין] היה רווח בין היראים בכל תפוצות ישראל'²⁶. ברם, כאן מן הדין שנביא עדויות מתוך ספרי דרוש ומוסר, ולו כתמרורי-דרך בלבד. תחילה לשון השל"ה בשלימותו: 'והנה החומרות מצד הדין הם אלו: ראשית דבר דבר גדול מחמת בדיקת הסכין של שחיטה כתב רבינו יונה בשערי תשובה שלו והובא בב"י בטור יו"ד סוף סי' י"ח וז"ל: ולמוכיחי' ינעם העד בעם ויזהרו בתורת השחיטה ובדקדוקיה ויבחרו להם שוחט ירא חטא, כי עם רב מישראל תלוין עליו במצות השחיטה והבדיק'... ועוד ראינו במקצת שערורי', כי רבים מהמומחים רחקו לבם מיראת חטא, ואשר אינו ירא לבו, לא יבין לדקדק לבדיקת הסכין, כי צריך לכוון את לבו במאוד מאוד בבדיקתו, הלא תראה כי יבדק אדם פעמיים שלוש ולא ירגיש בפגימה דקה, לאחר מכן ימצאנה, כי הבין לבו באחרונה ובחינת חוש המישוש, כי [כפי]²⁷ כוונת הלב מלבד כי יפשע גבר מבלי יראה בבדיקת הסימנים ויתר דרכים עכ"ל. ואני הגבר מיום היותי לאיש נצטערתי על דבר זה מה שאוכלים בשר מכל אשר יביאו מיישובי העיר ואגפיה, אף כי נתמנה שם שוחט שקיבלוהו בני הישוב ההוא, מ"מ לפעמים מקבלין לשוחט מכל אשר בחרו, אף שאינו מופלג בחסידות ובאומנות יתירה, ואף בעיר גדולה, שהיא עיר ואם בישראל, ראוי לכל ירא וחרד לדבר על לב האב ב"ד לחקור ולדרוש, איך הוא הסכין של שוחט דמתא, אף אם הוא ירא-שמים, כי נוסף על יראת שמים צריך אומנות יתירה. ואני ראיתי אחד מן הפרושים האמיתיים שלא אכל בשר אם לא כששחט הוא בעצמו, והיה בא לעיר גדולה לאלקים המתנהגת בחסידות ובקדושה, ודיברו עמו חכמי העיר, למה לא יאכל הבשר ששחט השוחט

23 ח. שמרוק: משמעותה החברתית של השחיטה החסידית, ציון, שנה כ (תשט"ו), עמ' 47—72.

24 שם, עמ' 50—51, 63, הערה 66.

25 שם, עמ' 58. 26 שם, שם.

27 השלמתי לפי שערי תשובה לר' יונה גירונדי, שער ג, סימן צו (העיר לי על כך פרופ' י. תשבי).

המומחה שלהם, ובכך לרוב הפצרתם לקח הסכין מן השוחט ובדק אותו. ואמר להשוחט: תאמר לי איך אתה מחזיק הסכין. אמר השוחט הוא כשר. אמר לו להשוחט: בדוק אותו שנית, ובדק אותו שנית, ואמר שהוא כשר. אחר כך הראה הוא לחכמי ואמר, תראו שבכאן יש פגימה, וכדבריו כן היה... ולא לחינם היה המנהג של חכמי התלמוד לבדוק הסכין דווקא הם בעצמם ובכבודם ולא להאמין לשום טבח אף שהוא ירא שמים... והנה כשזיכני הש"י לבוא לירושלים ע"ה תוב"ב ראה ראיתי הנהגת בדיקת הסכין בכאן באימה יתירה, ובהראותו לחכמי העיר, וכן המנהג בכל המלכות הזו, ראו עיני ושמה לבי²⁸.

ח.ה. בן-ששון העיר אל-נכון על דברי השל"ה: 'דומה שסגנון סיפורו של השל"ה נראה כאב-טיפוס של הסיפורים בנידון זה ב"שבחי הבעש"ט". מכל מקום, אף בעניין זה הפכה כנראה החסידות מנהג-פרושים קדום לדרך הציבור שלה²⁹. אכן, סיפורים דומים ל'שבחי הבעש"ט' בעניין שהיטה ושוחטים אנו מוצאים לא רק בשל"ה, אלא גם בחיבורים שנתחברו כדור קודם הופעת החסידות, כמו בספר 'שם יעקב': 'רוב המצויין אצל בדיקת הסכין אינו מומחין אם לא א' מעיר ושני' ממשפחה. ומעשה שהיה, שבא לפני א' שוחט מיישוב סמוך לקהילתינו. והיה לו קבלה מרב א', וביקש ממני להתיר להביא שחיטתו לקהילתינו, וביקש ממני לשאול אותו בהלכות שחי' ובדיקות. וכל ימי הייתי מונע עצמי מלהיות חד מנותנים קבלה, כאשר כמה פעמים היו חברי כנפשי האלופים דיינים דקהלותינו היו נותנים קבלה, ומנעתי עצמי מפני גודל איסור המכשלה, ועל ידי קבלה יהיה נאמן ומומחה להאכיל בשר לכל ישראל. ושגיא' מי יבין... ושאלתי אם יש לו סכין תחת ידו, והוצא מתחת כנפי בגדו. צויתי לו לבדוק הסכין, ושאלתי אותו אם הוא יפה ואמר בזה"ל: כל הרבני' יאכלו מהם. ובדקתי, והיה ממש כמגל קציר. והיה באותו פעם אצלי שני אנשים חשובים... ומומחים ונתתי להם, ונבהלו מגודל המראה רעה. ועמד על הסכין כמעט ג' שעות ולא היה באפשר לתקן. ודחיתי אותו בשתי ידים. וכן בא לידי ביריד דנצק (דאנציג) כמו כן, וראיתי שחבירי רבו עלי, ואסרתי על עצמי לאכול משחיטתו, כי

28 של"ה, עד ע"ב.

29 ח.ה. בן-ששון: מושגים ומציאות בהיסטוריה היהודית בשלהי ימי הביניים (ביקורת על ספרו של יעקב כ"ץ: מסורת ומשבר), תרביץ, שנה כט (תש"ך), עמ' 311 (הערה 106).

גדול בדיקת סכין. וכל הרבנים נותנים קבלה שיודעים הלכו' שחיטה ולא בודקין אותם אם יודעים לבדוק בסכין, כי גדול איסור המכשלה תולה בבדיקו' הסכין המסורים לכול... כי עתה הרבנים רבים חללים הפילה, שאינו מומחים, אינו חכמים ומיד שיושבים על כסא הרע"ה נותנים קבלה, וקבלה בידינו שעל ידם אריכות גלות'³⁰.

דברים דומים מצויים בספרי דרוש ומוסר בימי צמיחת החסידות, כגון בספר 'משמרת הקודש' לר' משה מסאטאנוב, המורה שעל 'עוברי דרכים ליוזר בזה בכפרים, שלא לאכול אלא בדרישה וחקירה'³¹, וכן אצל ר' שמחה מזאלוויץ³². חשובים במיוחד לענייננו הם דברי ר' שמואל בן אליעזר, בעל 'דרכי נועם', שביקורתו על רבנים וראשי העם מקבילה במידה רבה לביקורתו של ר' יעקב יוסף מפולנאה, כגון תוכחתו 'על הרעה הנמצא בדורות הללו בין השוחטים המקלקלים שחיטתן' ומכשילים את הרבים ב'נבילות וטריפות' 'זוה מצוי בדור הזה בעו"ה בכל עיר ועיר ובכל פלך ופלך, ובפרט ביישובים ביקשה נפשי לא מצאתי אחד מאלף שיהא מתנהג כראוי ע"פ הדין והדת'. אחרי ציון פגמיהם של סדרי השחיטה הנהוגים והצעת דרכים להסרת המכשלה מבני ישראל, הוא מביע את זעמו על 'המעשה אשר נעשה תחת השמש, שאם המצא תמצא איזה ת"ח ואדם כשר בעיר, שמשגיח על השוחט לבדוק סכיניו אחריו, ואם ימצא בו שמץ פסול פעם ושנים, או אפי' הרבה פעמים, עד שאין לדונו לכף זכות, אז ימצא השוחט הרע הזה הצלה לנפשו ולחסות תחת כנפי אחד מראשי העם, או תחת איזה תקיף ומושל בעיר ע"י שוחד דברים או שוחד ממון, והמעוות קונות, כידוע... ובא התקיף בטענה נגד הבאים לקנא קנאת ה' צבאות ואומר: הלא זה ימים רבים שנתנסה השוחט הזה בפני חכם ומומחה ויש לו כתב קבלה מכמה רבנים, ובפרט מהרב הגדול דק"ק פלוני'... וגוער אותם בנוזיפה עד שיצאו בפחי נפש ממנו... שעיני כל ישראל אל השוחט, ועיני השוחט תלויות אל אותו התקיף והמושל שבעיר... והתקיף תולה עצמו באילן גדול, שהוא הרב המובהק, שממנו כתב הקבלה ביד השוחט. הרי שכולם תלויים ועומדים באותו החכם שסמכו לזה'. משמעות דבריו כאן בא כמשמעות דבריו שהבאנו לעיל, בפרק השלי-

30 שם יעקב, ערך תענית... סימן כג, ח, עמודות ג-ד. השווה שם, ערך שק והתעוררות, סי' ב, י, עמודה ג.

31 משמרת הקודש, גל' יב, דף ב, עמודות ב-ג.

32 לב שמחה, שער הקדושה, פרק ב, דף [כט], עמודה ב; נטיעה של שמחה, עץ הדעת, [יא], עמודה ב.

שי³³, היינו מדובר כאן בתלמיד-חכם 'כשר' המתעורר מעצמו, ללא סמכות פורמאלית, לבדוק את סכינו של השוחט והוא מתריע בקול רם על קלקלתו של זה. נגדו מתייצב ה'מימסד' בדמותם של תקיפים ורבנים³⁴.

ר' שמואל בן אליעזר היה מקובל, חסיד מחמיר, שהתריע על פגמי השחיטה, כשם שתבע להשתית את סדר יומו של אדם מישראל לא רק על מקורות ההלכה אלא גם על ההנהגות של בעלי המוסר. אולם גם חכם מתון ושקול כר' יעקב ישראל הלוי, המגיד מקרמניץ, גינה שוחטים 'רעים': 'ובילקוט ראובני: השוחט בסכין פגומה מת במגיפה כי פגימה אותות מגיפה³⁵, כי גזל מאכל כלב עכ"ל... גם המאכיל טריפות מתגלגל בעלה אילן והרוח טורפו... הרחמן יצילנו משוחטים רעים'³⁶. יתר על כן, לדעתו, אחת משלוש הסיבות לגזירת תקכ"ח היא השחיטה הפגומה, במיוחד בכפרים: 'רבו השוחטים בכל כפר וכפר, אף-על-פי שאין מומחים ומוחזקים... זה העוון הוא הגורם אשר נמסרו בני ישראל לטבח ביד האומות כמו הצאן ובקר ישחט להם'³⁷. לדבריו שם, הקולר תלוי בצוואר הרבנים, שאינם מקפידים לתהות על כשרות השוחטים.

אפשר להרבות דוגמאות כהנה וכהנה, אך לא אחדש אם אומר, כי מניעי המתנגדים בקטרוגם על החסידים בעניין השחיטה הם מניעים חברתיים וכלכליים מובהקים, והם נעוצים במהותה החברתית של החסידות כתנועה דתית-חברתית שלא הסתפקה בהטפות מוסר, אלא נקטה מעשים ממשיים להגשים מאויים ואידיאלים של חסידות ויראת-שמים ועניינים שבין אדם לחברו בתאי-ארגון מיוחדים.

ג. קטרוגו של בעל 'שבר פושעים' — הדבקת הוראות השל"ה למורי החסידות בפרק החמישי הצבנו הוראות השל"ה בעניין הכללת מצוות-לא-תעשה במצוות-עשה ומצוות-עשה במצוות-לא-תעשה, והצגנו כמה אופני-שימוש

33 לעיל, עמ' 157.

34 דרכי נועם, לח ע"א — מ ע"ב. ראה עוד י. תשבי: הרעיון המשיחי והמגמות המשיחיות בצמיחת החסידות, ציון, שנה לב (תשכ"ז), עמ' 21, הערה 98.

35 ראה 'עמק המלך' לר' נפתלי בכרך, שער תיקוני התשובה, ריש פרק שישי: 'השוחט בסכין פגומה בהמה אחת ונעשית נבילה מת במגיפה דאיהו אותיות פגימה ומתגלגל בכלב'. וראה זוהר חלק ג, כט ע"א: 'כל מאן דשחית בסכין פגום נבלה איהו דאתמר ביה (שמות כב) לכלב תשליכון אותו דאיהו סמאל'.

36 שפת אמת, לד ע"ב. 37 שבט מישראל, פרק נו, ט, עמודה ד.

בהוראות אלו, אם בשם השל"ה ואם שלא בשם השל"ה, אם בימי צמיחת החסידות ואם לאחריהם, בימי התפשטותה ובעיצומם של הפולמוסים נגדה³⁸. אמנם, הדים רבים מהוראות אלו מצויים בכתבי ר' יעקב יוסף ור' דוב בער המגיד ממזריץ'³⁹, אך יגעתי ולא מצאתי בהם את דברי השל"ה, לא כלשונם ולא כתבנית לשונם. וראה זה פלא: עובדה זאת לא מנעה מבעל 'שבר פושעים' ליתן את קולו בקובלנה מרה על מורי החסידות בעטיין של הוראות אלו של השל"ה, ואף לזהותן עם ההוראות על העלאת מחשבות זרות ורעות בשעת התפילה והלימוד, וממילא להדביקן למורי החסידות:

'אוי לעיניים שכך רואות ואוי לאוזניים שכך שומעות ומאמין בתורת האלו אשר ילדי נכרים יספיקו בו, רק האמת הוא שהמה הולכים לפי שיטתם ולפי דרכם החדש, שאומרים שאין שום מצוה מרמ"ח מ"ע יכולה לעלות כ"א ע"י מצות ל"ת, שצריך לחבר לו ולדחותה. שע"י דחי' ושבירה של ל"ת עולה גם העשה עמה באמרם שזה כוונת הכתוב סור מרע ועשה טוב וכוונת התנא איזה גבור הכובש את יצרו כמו כובש נבואתו, כלומר שמחזיק תמיד יצרו אפילו בעת עשיית מצוה, ע"כ גם התפילה אינה יכולה לעלות בעצמה עד שזה התנא היה מקשה עצמו לדעת איזה מחשבה זרה ומחזיק היצה"ר לשברה ועי"ז יעלה תפילתו עמו. ובדרך זה להם חדשים מקרוב באו לא שערום אבותינו קדמונים והוא בהיפוך מכתבי האר"י ז"ל'⁴⁰. לא ייפלא כי החוקרים האחרונים, שהביאו לדפוס את 'שבר פושעים' (מ. וילנסקי) או מקצתו (א. רובינשטיין), לא מצאו לו לקטע זה עדות בכתביהם של מורי החסידות. ולא בכדי, שהרי אירע כאן דבר מחכים שאומר דרשני: האשמות שהוטחו כלפי מורי החסידות הולמות יפה-יפה את הוראות השל"ה והבאים בעקבותיו, ובמיוחד את בעל תורת 'התאוה ההפכית', כפי שזו נתבארה בספר 'טל אורות עם מגדל דוד', חיבורו של ר' אליעזר ליפמן בן יהודה לייב⁴¹, ובמידת-

38 לעיל, פרק חמישי, עמ' 209—218.

39 בכתבי ר' יעקב יוסף ראה לעיל, עמ' 228—244. בכתבי המגיד ממזריץ' ראה, למשל: 'ולפעמים רואה אהבה או יראה... דהיינו אם רואה פתאום ע"ז יבין שלא בחנם ראה זאת, או אם שומע לצנותא, הכל כדי לתקן הלצנות וימתיקו בשורשו, שיעלה לשורש אהבה. ולכך (חולין, קט ע"ב) כל מה שאסור יש כנגדו היתר והבן' (מגיד דבריו ליעקב, הוציא לאור אברהם יצחק קאהן, ירושלים, תשל"א, עו ע"ב; ועוד הרבה כיו"ב).

40 וילנסקי, ב, עמ' 147; והשווה שם, עמ' 157—158; אברהם רובינשטיין: הקונטרס זמרת הארץ בכתב-יד, ארשת, ג, עמ' 216—220.

41 ראה מאמרי בתוך מולד, חוב' 243—244 (אביב תשל"ה).

מה גם ספר 'תולדות יוסף', חיבורו של ר' יוסף בן דב בער מליסקאווא⁴². בחיבורים אלה, וכן בחיבורים אחרים מימי צמיחת החסידות, ואף בספרו של ר' משה מאוסטרא, אנו מוצאים את הוראת השל"ה בעניין הכללת שני סוגי המצוות, מצוות-לא-תעשה ומצוות-עשה, ולא בכתביהם של ר' יעקב יוסף מפולנאה ור' דוב בער המגיד ממזריץ'. בספר 'טל אורות עם מגדל דוד', וכן בספר 'תולדות יוסף', נתפרשה הוראת השל"ה ברוח טענתו של בעל 'שבר פושעים': 'מקשה עצמו לדעת איזה מחשבה זרה ומחזיק ביצה"ר לשברה'. זאת ועוד, הקטרוג על מורי החסידות, שהם מפרשים את המאמר במסכת אבות 'איזה גבור הכובש את יצרו' — כמו כובש נבואתו, כלומר שמחזיק תמיד יצרו אצלו בעת עשיית המצוה, אמנם נזכר בספר 'צפנת פענח' לר' יעקב יוסף מפולנאה⁴³, אך מקורו בשל"ה⁴⁴. גדולה מזו, ראינו שמחברים רבים השתמשו במאמר השל"ה בעניין הכללת שני סוגי המצוות בשם אומרו, וקשה להניח שמקורו נעלם מידיעתו של בעל 'שבר פושעים'. ואם תמצא לומר שעל השל"ה עצמו יצא קצפו, אלא העדיף שלא לפרוש בשמו משום מעמדו המורם בחוגי יראים וחרדים, הרי לך עוד תמיהה, והיא שכנגד דרכי ההנהגה הנפסדים של החסידים מציע בעל 'שבר פושעים' דרכי הנהגה ומוסר שמורים ספרי-המוסר הקלאסיים, ובכללם השל"ה⁴⁵. אין זאת אלא ששנאה מקלקלת את השורה. כדי להבאיש ריחה של החסידות צרר המתנגד דידן בחבילה אחת ביטויים שונים לראדיקאליזם דתי והטילה על שכם החסידות. צא וראה: ספר 'שער המלך', שאחד מפרקיו מוקדש לתעמולה נמרצת לרעיון עשיית עבירה כדי לקיים מצוות תשובה, רעיון שאף הבעש"ט התנגד לו בכל התוקף, ור' יעקב יוסף תלמידו הגדירו כ'כפירה גמורה'⁴⁶, ספר זה התפשט באין מפריע בעיצומם של הפולמוסים נגד החסידות, כשאוזני ההכמים היו כרויות לכל צליל צורם. וכמה וכמה חיבורים שנתחברו בימי צמיחת החסידות והתפשטותה, שבהם ביטויים שונים לראדיקאליזם דתי, ובמיוחד ספרי ר' אליעזר ליפמן שנתפרסמו בעיצומם של הפולמוסים נגד החסידות⁴⁷, ספרים אלה התפשטו באין מפריע.

42 ראה לעיל, פרק חמישי, עמ' 215—217.

43 צפנת פענח, קארעץ תקמ"ב, ח, עמודה א: 'וזהו שאמרו איזה גיבור הכובש את יצרו ולא הרגו רק כבשו תחת ידו לעבוד בו עבודת ה'.'

44 ראה לעיל, פרק חמישי, עמ' 211. 45 וילנסקי, ב, עמ' 154.

46 ראה לעיל, פרק רביעי, עמ' 200—203.

47 ראה מאמרי (לעיל הערה 41).

אמנם, רעיונות הראדיקאליזם הדתי נתקלו בהתנגדות, כפי שראינו לעיל (בפרק הרביעי ובפרק החמישי), אך התנגדות זו היתה במישור הספרותי. ההתנגדות הממוסדת, ההחרמות וההשמצות נגד החסידות מניעיהן העיקריים היו חברתיים ולא רעיוניים. הביקורת הרעיונית נגדה, אף כי אין לבטל את חלקה בפולמוסים נגד החסידים, חשיבותה מישנית ולא עיקרית. הילכך כשהמתנגד בעל 'שבר פושעים' תוקף את החסידות על שום דרכיה, ובכללם תורת המחשבות הזרות, הוא מדביק לה שלא כדין את הביטויים הקיצוניים והעקיבים ביותר של אותה תורה, חרף הסתייגות מוריה, כגון את השגותיו של ר' לייב מלמד, את תורת 'התאוה ההפכית' או 'כף רמייה', מבלי להזכיר את שם בעליה החוקיים, ואף את הוראות השל"ה. אמת, אפשר שקטרוגיו של בעל 'שבר פושעים' נתבססו בין השאר על דברים בכתובת-יד שלא נשאר להם זכר, או על שמועות מפה אל פה. ברם כנגד השערה זו קיימת ועומדת העובדה הוודאית, כי קטרוגיו הולמים יפה-יפה מחברים לא-חסידים שכתביהם מצויים בידנו, אך לא הם המטרה לחיצי המתנגדים, אלא מורי החסידות דווקא.

עוד עובדה חשובה, שהעלינו בפרק הקודם וראוי לתת עליה את הדעת גם בפרק זה, והיא, שמצינו מאמרים חסידיים מובהקים בכמה ספרי דרוש, שאין מחבריהם שייכים לתנועת החסידות, לא מבחינה רעיונית ולא מבחינה זיקתם האישית. ספרים אלה, שיצאו לאור בעצם ימי הפולמוסים נגד החסידות זכו להסכמות רבנים, מהם מתנגדים מובהקים. זאת ועוד, כמה ביטויים רעיוניים בכתביהם של מורי החסידות, שעוררו את זעם המתנגדים, מצויים לא רק בספרי מחברים שלא היו קשורים למחנות היריבים, אלא, כפי שראינו לעיל בפרק החמישי, גם בספר 'עוזר ישראל', חיבורו של ר' ישראל לייבל⁴⁸, הדמות הבולטת בתולדות הפולמוסים הספרותיים נגד החסידים. עובדה זאת, כעובדות אחרות שציינתי קודם, מלמדתנו, שמניעיהם העיקריים של הפולמוסים נגד החסידים אינם נעוצים ברעיונותיהם של אלה, היינו באופיים הראדיקאלי, אלא במגמתם החברתית, בהתלכדותם של החסידים בתאי ארגון מיוחדים ובהתרכזותם תחת הנהגה חדשה, ההנהגה הצדיקית.

ד. המחלוקת על ר' יעקב יוסף בשארגורוד בעיני בעל הדבר קודם שנדון בעדותו של יעקב יוסף מפולנאה על המחלוקת נגדו, וגירושו בערב שבת מקהילתו שבהן כיהן כרבה, טוב נעשה אם נקדיש דיון קצר בדיוש אחד בספר 'תולדות יעקב יוסף' והוא על הכתוב (דברים יז, יא) 'לא תסור'⁴⁹. יש להטעים שאין מדובר כאן במחלוקת שבין תלמידי חכמים המדברים בשם המוני העם לבין תלמידי חכמים המתנכרים להם; לשון אחר, לא מדובר כאן ב'מרידתו השנייה' (של עם הארץ) בלשונו של בוכר⁵⁰, אלא במאבק המתחולל בקרב החכמים עצמם, והוא מאבק אידאולוגי חברתי בין התובעים להחמיר בעול המצוות, והם תלמידי חכמים 'שלומי אמוני ישראל', לבין המקילים בו, שהם 'שידין יהודאין'. נקודת מוצאו הדרשנית של דרוש זה היא דברי הרמב"ם בספר שופטים, הלכות ממרים (א, א-ב) שעניינם — חובת הציות להוראות החכמים: 'כל מי שאינו עושה כהוראתן עובר בלא תעשה, שנאמר "לא תסור"'. לפי השגות הרמב"ן, כפי שמובאות ב'לחם משנה' על הרמב"ם שם: 'אם כן כל דברי סופרים הן לאו ועשה [לא תסור] ובצדו מצוות עשה: 'על התורה אשר יורוך' והיה לנו להחמיר בכל מילי דרבנן' [בניגוד לדברי חז"ל 'וכל ספיקא דאורייתא לחומרא... וכל ספיקא דרבנן לקולא' — ביצה ג ע"ב וכן שבת לד ע"א]. אך לפי 'לחם משנה' מחלוקת זו מיושבת אצל ר' משה מטראני בחיבורו 'קרית ספר', שבו נאמר: 'והחכמים התנו מתחלה שלא יהא עובר על גזירתם כעובר על דברי תורה אלא שיהא קל מאד ושילכו בספק דבריהם להקל, ואילו קביעת הרמב"ם, שעובר על דברי חכמים עובר על לאו ועשה כאחד הוא בעניין זקן ממרא, שחולק על שום דבר מהדברים ואומר שאינו אמת כמו שתיקנו. "מה שאין כן העובר על דברי חכמים, לא משום שחולק עליהם עקרונית", אלא שלצורכו ולהנאתו עושה מה שעובר על דבריהם'⁵¹.

עינינו הרואות, שלכאורה עניינה של הדרשה כאן הוא בסוגיה הלכתית מובהקת, אך התבוננות בשביליה הדרשניים אינה מותירה מקום לספק, כי לפנינו סיפור על מאבק חברתי אידאולוגי בין 'תלמיד חכם מן שידין יהודאין לבין

49 תולדות יעקב יוסף, קארעץ תק"מ (דפוס צילום), שופטים קפ ע"ד-קפב ע"ב.
50 מ. בוכר, 'יסודה של החסידות', בתוך: 'היילפרין' (עורך), בית ישראל בפולין, ב, ירושלים תשי"ד, עמ' 85: 'המרידה הראשונה של עם-הארץ, מרידת הנצרות הקדומה, השתרעה וחרגה מן היהדות אל החוץ. מרידתו השנייה, החסידות, נשארה בגבולות ישראל'.

51 תולדות יעקב יוסף, שופטים קפ ע"ד.

תלמיד חכם שהוא חיות וקיום העולם, שהם שלומי אמוני ישראל כמו שבת⁵². דומה שלא קשה לעמוד על זהותם החברתית-דתית של שני סוגי תלמידי חכמים אלה. אולם שלא כתדמיתה המסולפת של החסידות, שעדיין מקובלת על רבים, כי מראשיתה יצאה להגן על עמי הארץ ופשוטי העם ותבעה להקל מעליהם את עולה של ההלכה המחמירה, הרי לאמתו של דבר מה שנוגע לימי צמיחתה של החסידות האמת היא הפוכה. כאמור, כנגד חכמים 'שידין יהודאין', המרפים את עול המצוות כדי להתחנף להמוני העם, תבעו 'שלומי אמוני ישראל' להכביד בו. המאבק הוא אפוא בין שיטה כשרה, מורשתם של נביאי אמת, לבין שיטה פסולה, דרכם של נביאי שקר, 'וכמו בחורבן ירושלים שהיו נביאי אמת מוכיחין בשער לעשות טוב... ונביאי שקר מקילין להם ובישרו שלום וצדק, שלא יאונה להם כל און', וסוף נבואתם שהביאו לחורבן הבית, כן בימינו. דבריו כאן על 'זקן ממרא' (סנהדרין יא, משנה א) כרוכה בהנחה, כי 'פשוטי המוני העם' נבדלים מ'הלומדי תורה' בכך שאין היצר הרע שבנפשם, הממריצם לפרוץ את גדר התורה להכעיס או להנאתם, כיצר הרע המקונן בנפשם של לומדי תורה 'שידין יהודאין'. דינם של אלה הוא דין 'זקן ממרא' (סנהדרין פו ע"ב), הפורצים את גדר התורה לשם שמים כביכול, כגון 'מצוה לומר לשון הרע על בעלי מחלוקת, או מצוה לשפוך דמו תרתי משמע'. המושג 'זקן ממרא', היינו חכם המורד וממריד, נתפס כאן במשמעות כפולה, הן כתופעה אינדיבידואלית הן כתופעה חברתית, היינו 'בכללות האומה ישראל'. בעוד שהמוני העם, המערערים את הנורמה הדתית הרצויה, חוטאים לנפשם בלבד, הרי תלמיד חכם 'המצדד להפוך דברי חכמים שאסרו והוא אומר דכאן מותר לאיזה טעם שיש לו', הוא תופעה חברתית-דתית המביאה נזק לציבור כולו⁵³. אכן המוני העם מתפתים לשמוע בקולם של החכמים המקילים בדין, שהרי כלל בידינו 'דכח דהתירא עדיף [על-פי רש"י בגמרא ביצה ב ע"ב] לשמוע לו מלשמוע לתלמידי חכמים המחמירין ונפרץ הגדר, לכך יש לדונו כמפורש בתורה' [כזקן ממרא]. נוסח אחר שם: 'כי מצינו בענין ת"ח שלומי אמוני ישראל, משרתי וכהני ה' אשר ה' בם בקודש, ויש שידין יהודאין, כמו דואג ואחיתופל שהיו מספרי ל"ה [לשון הרע]... וכמו בחורבן ירושלים, שהיו נביאי אמת מוכיחין בשער לעשות טוב...'. מכל מקום, המחלוקת בין אלה לאלה מביכה את פשוטי העם, שאינם יודעים לאיזה מן החכמים לציית, אם לאלה שהם 'מסטרא דיצר טוב' או לאלה שהם 'מכת יצר הרע'. ר' יעקב יוסף תבע מהמוני

52 על-פי ספר הזוהר (ג כט ע"א ועוד).

53 תולדות יעקב יוסף קפא ע"א.

העם אמונה וציות ל'תלמידי חכמים הנקראים שבת ולא שידין יהודאין רק [אלא] תלמיד חכם שהוא חיות וקיום העולם'⁵⁴.

עדותו של ר' יעקב יוסף מפולנאה על גירושו משארגורוד עדות ראשונה מכלי ראשון, שמהימנותה היא מעל לכל ספק, על התנגדותם של ראשי הקהילה לחבורת חסידים מאורגנת עד כדי פנייה אל השלטונות נגד העומד בראשה, הלא הוא ר' יעקב יוסף מפולנאה, אנו מוצאים בדרושיו בפרשת נשא שבספרו 'תולדות יעקב יוסף'⁵⁵. לפי קטעי העדות הזרועים בדרושים שם, מדובר במאבק אידאולוגי בין 'אנשי יחידי שלומי אמוני ישראל', או 'כשרים', לבין מתנגדיהם ה'ערב רב' (על-פי ספר הזוהר, ב, קצא ע"א ואילך). כאן נקבע, כי 'שלומי אמוני ישראל' נבדלים מה'ערב רב', 'בתרי גוונים, באכילה, שלא היו אוכלין מאכל אחד וגם שלא היו מעורבין עמהם, רק [אלא] שהיו מתבודדים בתוך ענני ישראל ולא ערב רב, מזה יצא העגל הזה בטענה אז נהווי בכלל עמכון, ר"ל למה תעשו התבודדות חוץ ממנו, להתפלל וללמוד בפני עצמיכן וגם שלא לאכול מאכל שלנו'⁵⁶. כאן המקום להזכיר, כי בכתב ברודי משנת 1772 מוקעים החסידים על ש'בונים במות לעצמם... מאכן זיך בזונדרה מנינים, זענין ניט מתפלל עם הצבור בבתי כנסיות ובבתי מדרשות הקבועים לרבים', וכן 'מאכין זיין חלפים לשחיטה דווקא גשליפנה'⁵⁷. ר' יעקב יוסף העיד בדרוש זה בבירור על מעורבותו האישית במחלוקת: 'כאשר עיני ראו ולא זר, מלחמה זו תמיד במי שרוצה להתקדש ולהיות פרוש, להתפלל במנין בפני עצמו, מאחר שאי אפשר להתפלל בציבור שעושים מצות אנשים מלומדה וכמה טעמים כיוצא בזה. ובעניין אכילה לא אכשיר דרי נ'במות לב ע"ב, רש"י: 'אכשור דרי בתמיה, וכי נתכשרו הדורות? !', שהכל שוחטים, אפילו שאינו בקי בהלכות שחיטה ואינו ירא שמים, והוא נגד רבותינו הקדושים שהזהירו הפוסקים ראשונים ואחרונים'. ר' יעקב יוסף גינה בחריפות את סדרי השחיטה הקיימים, שהם מעשה היצר הרע, שטוב לו יותר להכשיל ציבור שלם על-ידי 'שמעמיד שוחט בעיר אחת מסטרא דילי המאכיל טרפות לרבים וכולם נלכדים ברשתו עבור זה'. הוא הדין הש"ץ, שמן הראוי היה שיהיה 'המובחר שבעם ולא כן עתה, שבחרין הגרוע שבעם,

54 שם, קפב ע"ד.

55 שם, נשא קכג ע"א-קכו ע"ב.

56 שם, קכג ע"א.

57 מ. וילנסקי, חסידים ומתנגדים, א, עמ' 44-49.

כנודע⁵⁸. כאן המקום להזכיר כי לפי ספרי יראים, ובמיוחד לפי ספרי החסידים החל בר' יעקב יוסף מפולנאה, השפעתו הרוחנית של משה אדון הנביאים גואל ישראל, לא נפסקה, שכן נשמתו מתפשטת, היא כוח מאציל תמידי, כדבריו כאן: 'כמו שהיה משה ראש לכל דורו, שהם דור דיעה, כך בכל דור ודור, הראש שבהם, הכשרים הם מניצוצי משה'⁵⁹. וכשם שבדורו קמו נגד משה ה'ערב רב' כן בכל דור ודור. משה ו'הערב רב' הם פרה-פיגוראציה טיפולוגית למאבק החברתי דתי נצחי בין 'כשרים' לבין מתנגדיהם. בעטים של ה'ערב רב', שקלקלו ועיוותו את חיי הדת, נאלצו 'הכשרים' לפרוש מן הציבור ולהתבדל כחבורה בפני עצמה. כשם שבבית המקדש היתה מחיצה בין 'עזרת ישראל' ל'עזרת כהנים'⁶⁰ כן מן ההכרח 'שיעשו בית מדרש ליחידי ישראל, שיהיו נפרדים מהמוני עם, כי אי אפשר שיהיו בכללות אחת'. ויש להטעים שוב כי מדובר בסערה ציבורית בקהילת שארוגרוד, כשראשי הקהל לא השלימו עם דרכו החדשה של רבם, ר' יעקב יוסף, ו'מיד קמו בתרעומת', שהוא מזניח את ענייני הקהילה, 'כי אנחנו כבירה ללא מנהיג', שרב הקהילה שקוע תמיד 'במלאכתו מלאכת ה' ואנחנו בני העיר כצאן בלא רועה'. הסכסוך בין ר' יעקב יוסף לבין ראשי הקהילה — ומדובר כאן בקהילת שארוגרוד שבה שימש כרב — החרף עד כדי כך, שראשי הקהילה ביקשו את התערבות השלטונות בטענה, כי רבם שינה את דרכו ואינו ממלא את תפקידו כראוי משום שבחר בדרך שונה. לפי הנרמז בדרוש זה, ר' יעקב יוסף ציווה לעשות בית מדרש מיוחד לחסידים ובסופו של דבר גורש מקהילתו. וראוי מאוד שאביא כאן פיסה קטנה מעדותו:

וכאשר בזמנינו היתה מסירה לפני השררה: וצריכין אנו למנהיג, וביארו [ראשי הקהילה] דבריהם [לפני השררה] ואמרו, כי זה משה האיש לא ידענו מה היה לו [על-פי שמות לב, כג], ורצונם לומר כי זה משה [היינו ר' יעקב יוסף], שהיה איש גבר בגוברין להיות מנהיג, עתה לא ידענו מה היה לו, שלקח דרך אחרת, לבחור בבדידה [היינו לפרוש מכלל הציבור, להתבדל ממנו ולפעול בחבורת חסידים], ומעתה אינו ראוי להיות רב ומנהיג לנו, גם כי יבוא אחר כך [לשרת גם את כלל בני הקהילה], כי צריכין אנו לראש כזה

58 תולדות יעקב יוסף, נשא, קכג ע"א.

59 לפי הדעה הרווחת בספרי יראים, כי נשמתו של משה מתפשטת, היא כוח מאציל, או שנשמתו מתגלגלת בחכמי הדורות; על-פי תיקוני הזוהר, תיקון סט.

60 ראה משניות, מסכת מידות, פרק ב, משנה ה: "וראשי פסיפסין מבדילין בין עזרת ישראל לעזרת כהנים".

שנהיה עמו בכללות אחת, במאכל ובתפלה, שלא יפרוש ממנו בכל עת... [ועל כך העיד ר' יעקב יוסף] ואני הכותב בדידן הוה עובדא הנ"ל מרישא לסיפא ומרומז למה דוקא 'זה האיש' [בבחינת משה] צוה לעשות בה"מ [בית המדרש לחסידים] בשארי גראד⁶¹.

חשוב לציין עוד פרט מעדותו של ר' יעקב יוסף מפולנאה, כי ראשי הקהילה לא 'רצו בכשירי הדור שיהיה להם לרב ומנהיג שיתהפכו מחומר לצורה וקבלו לעצמן איש מסטרא דאיש יודע ציד [בראשית כז, כז: עשו איש יודע ציד ומרמה בפיו...], הצד ומרמה בפיו הבריות'⁶². לדברי ר' יעקב יוסף, מזמור ב בתהלים 'למה רגשו גוים ולאומים יהגו ריק יתיצבו מלכי ארץ ורוזנים נוסדו יחד על ה' ועל משיחו' וכו', מזמור זה רומז 'על משיח ועל דוד, ועל כל דור ודור ושופטיו', ובכלל זה על מעמד הנרדף של 'אנשי יחידי שלומי אמוני ישראל' על-ידי 'ראשי עם מצד ערב רב', מעמד שעליו קבל בעל רעיא מהימנא שבספר הזוהר⁶³. הוא הודה, כי מצויים שני פלגים, ובלשונו 'כתות', 'הבוחרין בתורה ועבודה'. אולם הבדל גדול הוא בין אלה העובדים את ה' לשם שמים, משום שזו הדרך הנכונה, לבין אלה 'העובדין להש"י כדי שיטול את השם מחסידי ארץ'. הוא מקונן מרות על עלבונם של לומדי תורה 'כשרים'⁶⁴. לטענתו של ר' יעקב יוסף אנשי הרב, שנתמנה 'על-פי השר שארץ שלו' מעבירים ממשרתם 'שוחטים טובים' ומעמידים תחתם שוחטים 'רעים', וכל זאת 'לפי מה שראתה עיני'. המנהיגים האלה זוממים מזימות אפלות כנגד 'הלומדים העוסקים בתורה ועבודה איך לגרשם מן העיר ולבטל מנין'⁶⁵, הלא הוא המניין החסידי המיוחד. ברם, ר' יעקב יוסף הביע את תחושת גאוותו על השתייכותו לאותה קבוצת אנשים נבחרת, אנשי רוח, שהבזיונות וההשפלות אינן מנמיכות את קומתם הרוחנית ואת הכרתם העצמית המרוממת מפאת זיקתם ההדוקה אל אלוהי עולם ולא אל ממלכי ארץ. הפסוק (תהלים ב, ו): 'ואני נסכתי מלכי על ציון הר קדשי' מתפרש בדבריו, שדוד אמר על עצמו: ואני, שעמדתי בנסיון כל הביזיונות והשפלות, וכעת אני "נסכתי מלכי", שאיני נצב ממלכי ארץ על פי השררה, רק "ואני נסכתי מלכי", שהוא אלוהי עולם ה', 'על ציון' הלומדים המצויינים בהלכה שעיקר מלכותי ונסיכותי

61 תולדות יעקב יוסף, נשא, קכג ע"ב-ע"ג.

62 שם קכד ע"א.

63 ראה י. תשבי, משנת הזוהר, ב, ירושלים תשכ"א, עמ' תרפ-תשכ.

64 תולדות יעקב יוסף, נשא, קכה ע"ג-ע"ד.

65 שם קכו ע"א.

הוא על הלומדים העוסקים בתורת ה' ועבודתו... כי הם נטורי קרתא ואין צריך לומר שלא לגרשם מהעיר רק שהם עיקר ממשלתי...⁶⁶.

והנה פרטיה העיקריים בעדותו של ר' יעקב יוסף מפולנאה, היינו הצטרפותו לחברת החסידים בעת כהונתו כרב בקהילת שארוגרוד, שבעטייה גורש משם, מתאשרת באחת החטיבות שבספר 'שבחי הבעש"ט', שזה עניינה: המוכיח ר' יהודה לייב מפולנאה התארח בשבת אצל ר' יעקב יוסף בשארוגרוד וביקש ממארחו 'שיעשה לו מנין בביתו להתפלל'. הוא השפיע על ר' יעקב יוסף להצטרף לחסידים, וזה הזמין את 'אנשי הקהל על הסעודה השלישית', כנהוג אצל החסידים. דבר זה עורר אצל אנשי הקהל תמיהה, משום שעד כה היו 'יודעים שאינו מחזיק עם החסידים, ואחר כך כשהחזיק הרב בצדקתו', ולפי הנוסח קאפוסט בידיש: 'איז גיווארין איין גרוסיר חסיד', היינו הפך את לבו והיה לחסיד מושבע, 'התחילו אנשי העיר לריב עמו ונעשו לו שונאים גדולים ומחלוקות היה הלך וחזק עד שגרשו אותו מן העיר בערב שבת קודש והוצרך לשבות בכפר אחד...'⁶⁷.

ר' יעקב יוסף גורש משארוגרוד לא משום זלזולו בלימוד תורה ולא בגלל דעותיו בעניין העלאת הניצוצות, או שימוש בהתעוררות היצר הרע להגברת ההתלהבות בחיי הדת, ואף לא משום דבריו בעניין ירידת הצדיק לצורך העלאת רשעים ופשוטי העם. הוא גורש משארוגרוד משום התלכדותם של חסידים בחבורה לשם הגשמת תביעותיהם ומגמותיהם החברתיות דתיות.

66 שם קכו ע"ב.

67 שבחי הבעש"ט, מהדורה מוערת ומבוארת [מאת] אברהם רובינשטיין, ירושלים תשנ"ב, עמ' 100–101, וכן הערה 37.

נספחים

רדיקליזם דתי בימי התפשטות החסידות תורת 'כף רמיה' בכתבי אליעזר ליפמן מברודי

[א]

בתולדות הפולמוס נגד החסידות נודעת חשיבות מיוחדת להערותיו-השגותיו של ר' לייב מלמד בברודי, שהועלו על הכתב בשולי חלקי יורה דעה, אורח חיים ואבן העזר שבספר ה'טורים'. בשנת תקמ"ז נתגלגלו הללו לידי מתנגדי שקלוב שנדהמו מתוכנן הנועז ומלשונן המחוצפה והגסה, והגיבו עליהן כדרך שהגיבו¹. לימים שימשו השגות אלו בידי בעל החיבור הפולמוסי 'שבר פושעים'² נשק חד בהסתערותו על החסידים שנואי נפשו. מצד תוכנן בולטים בהן שני עניינים חשובים: (א) ביקורת חמורה על גדולי הפוסקים בהלכות איסור והיתר; (ב) הערות והוראות בדיני אישות הבאות לעורר את היצר המיני עד קצה גבול ההירהור והתשוקה כשיטה עילאית בקיום מצוות ותפילה, כגון: 'ראוי לכל איש כשיראה אשה להיות לו תאוה עליה ואעפ"כ שלא לבא עליה לעשות מעשה רק

1 ראה מרדכי וילנסקי, חסידים ומתנגדים — לתולדות הפולמוס שביניהם בשנים תקל"ב-תקע"ה, ירושלים, מוסד ביאליק, תש"ל (להלן: וילנסקי), כרך ב, עמ' 109-112.

2 שלושת העתקיו של חיבור זה ידועים בשלושה שמות שונים: 'שבר פושעים', 'זאת תורת הקנאות', 'זמרת עם הארץ'. על בעיותיו הטכסטואליות וזהות מחברו ראה לאחרונה אברהם רובינשטיין, שבר פושעים לר' דוד ממאקוב — זאת תורת הקנאות לר' יחזקאל מראדזימין, 'קריית ספר', כרך לה (תש"ך), עמ' 240-249; הנ"ל, הקונטרס זמרת עם הארץ בכתב-יד — החסידות באספקלריה של מתנגד, 'ארשת' — ספר שנה לחקר הספר העברי, כרך ג, ירושלים תשכ"א, עמ' 193-230; וילנסקי, כרך ב, עמ' 9-52 (מבוא).

להביט מאוד ולעיין היטיב ואז יעמוד בנסיון ויעלה למדרגה גדולה ודי לחכימא³. או: 'ראוי לחשוב בתפילה שאשה נקבה עומדת לפניו, ואז יבא למדריגה, כידוע'⁴, וכיו"ב הרבה. המצוי אצל ספרותה של החסידות יבחין בנקל כי דברי ר' לייב מלמד אינם לפי דרכה, ונתלבטו החוקרים בנוגע למהימנותם, ועל אחת כמה וכמה בנוגע לזיקת מחברם לחסידות הבעש"ט. מרדכי וילנסקי, שזה לא כבר הוציא לאור את מפעלו הגדול על כתבי הפולמוס נגד החסידים, הרחיק לכת וטען לאפשרות שההשגות כולן הן זיוף⁵.

והנה בחקירותי במגמות ובזרמים הרעיוניים שבספרי המוסר והדרוש במזרח-אירופה בימי צמיחת החסידות נקרו לידי שלושה חיבורים מאת ר' אליעזר ליפמן בן יהודה לייב סגל שלא השגיחו בהם החוקרים, והם: 'טל אורות עם מגדל דוד' על תהלים (ווין תקנ"ב); 'בית שלמה' על משלי (זאלקווא תק"ס)⁶; 'פתח התשובה ונחמות ישעיה' על הושע ועל פרקים נבחרים מישעיה (זאלקווא תקס"א). כתבים אלה טמונים בהם לקחים חשובים ולא ידועים עד כה ל'רוח הימים', ימי התפשטותה של החסידות, ובכללם לקח חשוב בנוגע להשגותיו של ר' לייב מלמד, שרשם אותן ללא הנמקה רעיונית והסתפק ברמיזה חוזרת: 'וד"ל [ודי למבין]', או: 'ודי לחכימא', והנמקה זו אנו מוצאים בלי משים בשיטתו של ר' אליעזר ליפמן, וליתר דיוק בתורת 'התאווה ההפכית' או מחשבת 'כף רמיה', שהוראותיה הלכה למעשה כהוראות ר' לייב מלמד בעניין שילהובו של היצר המיני. במידת מה אמור דבר זה גם בביקורתו על הפוסקים, שנימוקיה העקרוניים מפורשים בספרו האחרון של ר' אליעזר ליפמן. מובן מאליו, שאין דין השגותיו

3 וילנסקי, כרך ב, עמ' 115.

4 שם, שם, עמ' 120.

5 שם, שם, עמ' 112.

6 ראוי להעיר, כי ספר זה נדפס שנית, ווארשא תרל"ג, 'ע"י הרבני... ישראל דוב לעווין מתושבי קוטנא'. בשער הספר, שנדפס בשיבושים רבים, נאמר: 'ספר בית שלמה והוא פירוש על משלי מאד נעלה בדרך פרדס אשר חיבר ה"ה הרב המובהק... שמו הטוב נודע בשערים בחיבוריו הנפלים והיקרים ה"ה ספר טלו [!] אורות על מגדל דוד [!] על תהלים וס' פתח התשובה על הושע ונחמות ישעיה' על רוב נבואותיה כקש"ת מוהר"ר אליעזר ליפמן זלה"ה מבראד. הספר הזה הי' עד הנה יקר המציאות כי לא נדפס רק פ"א בשנת תקט"ו [!]...'. בפתח הספר חוזר המביא לבית-הדפוס על טענתו הכוזבת, כי 'כבר נדפס בשנת תקט"ו בעיר ווילנא באותיות מחיקים [!] וטעיות...'. כלום ספר זה היה כל כך יקר המציאות, שהמביא לבית-הדפוס דידן לא חשש משקר גלוי? הדפסה זו הסכימו עליה רבה המפורסם של קוטנא, ר' ישראל יהושע, האדמו"ר ר' יחיאל מאיר ליפשיץ מגוסטינין, וכן רבה של קאליש, ר' חיים אלעזר.

של ר' לייב מלמד שלא נועדו לרשות הרבים, ומחברן לא חשש להביע בהן את רחשי לבו ללא כל כיסוי, כדין ספריו של ר' אליעזר ליפמן שנועדו להפצה ברבים, וכפי שראינו יצאו בזה אחר זה, ומחברם חייב היה לשים מחסום למרוץ רעיונותיו ולהביעם 'לפי הצריך לאלו השומעים' ('פתח התשובה ונחמות ישעיה', פתח הבית, ערך דרישה, דף יא, עמודה ב). אולם תוכנן של ההשגות האמורות מאושש בכתביו של ר' אליעזר ליפמן. ולא זו בלבד אלא שעל סמיכות התוכן יש להוסיף סמיכות המקום — שניהם אנשי ברודי; סמיכות הזמן — השגותיו של ר' לייב מלמד נרשמו בין השנים תקל"ז–תקמ"ז⁷, ואף כי ספרו הראשון של ר' אליעזר ליפמן יצא לאור בשנת תקנ"ב, הרי אין להעלות על הדעת שחיבור פרשני רב-כמות כ'טל אורות עם מגדל דוד' נתחבר סמוך להדפסתו. ואולי יש מקום לשער, נוסף על סמיכות התוכן, המקום והזמן גם קירבת בשר — אביו של ר' אליעזר ליפמן שמו היה יהודה לייב, בנו של ר' לייב מלמד שמו היה אליעזר⁸ — אך זוהי, כאמור, רק השערה בלבד. ועוד עובדה חשובה שראוי להטעים בפתח מאמר זה: היד שכינסה את השגות ר' לייב מלמד והדביקתן לחסידות, ידו של המתנגד בעל 'שבר פושעים', היא היד שטפלה באותו חיבור עצמו את תורת 'התאווה ההפכית', כפי שנוסחה בכתבי ר' אליעזר ליפמן, לתורתם של מורי החסידות בדבר העלאת מחשבות זרות⁹. גדולה מזו: קולותיהם של ר' לייב מלמד ור' אליעזר ליפמן אינם קולות בודדים באותם הימים: קולות דומים, אף כי רפויים ומסוייגים, נשמעו במחצית השנייה של המאה הי"ח.

תולדותיו של ר' אליעזר ליפמן כתולדותיו של ר' לייב מלמד אינן ידועות¹⁰. מן הנאמר בשערי החיבורים, בהקדמות המחבר ובהסכמות, אנו למדים שר' אליעזר ליפמן בן יהודה לייב סגל שימש מגיד באחד מעשרות בתי המדרש שבברודי¹¹, והוא נמנה עם חבורת הלמדנים והמקובלים בקלויז המפורסם שבעירו¹². אביו,

7 וילנסקי, כרך ב, עמ' 110.

8 שם, שם, עמ' 118.

9 ראה להלן, עמ' 413–414.

10 לפי נוסח המצבה המובא אצל נ.מ. גלבר (תולדות יהודי ברודי, ירושלים תשט"ו, עמ' 73, הערה 106), ר' אליעזר ליפמן נפטר ביום י"ב בניסן תקמ"א. וכן ראה עוד דברי גלבר שם על ר' לייב מלמד (עמ' 110) ועל ר' אליעזר ליפמן (עמ' 64, 73).

11 נ.מ. גלבר, שם, עמ' 61: 'ברודי מנתה במאה הי"ח קרוב לשמונים בתי תפילה ובתי מדרשות'.

12 על הקלויז ראה נ.מ. גלבר, שם, עמ' 62–73; א. ריינר, 'הון, מעמד חברתי ותלמוד תורה: הקלויז בחברה היהודית במזרח-אירופה במאות הי"ז–י"ח', ציון, שנה נח (תשנ"ג), עמ' 287–328.

יהודה לייב סגל, נזכר בחיבוריו בברכת המתים, ולא מצאתי זכרו בשום מקום אחר. בני משפחתו בברודי ומחוצה לה היו כנראה אמידים ובעלי עמדה ציבורית מוכרת: אחיו, 'האלוף המרומם התורני הרבני מהו' יצחק סגל', 'טרח ויגע' להוציא לאור את חיבורו הראשון 'טל אורות עם מגדל דוד' (שם בשולי ההסכמות). בנו, 'התורני המופלא הראש והקצין מהו' יעקב סגל... מזוועה' (Zwiahel-Novograd-Volinski), הוציא לאור על חשבונו את ספרו השני 'בית שלמה' (כנאמר בשעריו). בן דודו של המחבר בברודי, 'הנגיד הקצין מהו' יהושע הנקרא בפי כל ר' יהושע יעציס', תמך בבית המדרש שבו שימש מחברנו מגיד מישרים (בסיום הקדמת המחבר לספר 'טל אורות עם מגדל דוד').

על חיבוריו של ר' אליעזר ליפמן ניתנו הסכמות של רבנים ידועי שם ובכללם ר' מאיר בן צבי הירש, והוא ר' מאיר קריסטיאנפולר, רבה של ברודי בשנים 1785–1815¹³; ר' צבי הירש ראזינס, רבה של לבוב; ר' לוי יצחק מברדיצ'ב; ר' חיים סגל לנדא, רבה של פודקאמין; ר' מרדכי בנעט, רבה של ניקלשבורג; וכן חכמי הקלויז בברודי. אמנם בעלי ההסכמות, כמקובל באותם הדורות, רובם לא עיינו בחיבוריו, ובכללם ר' לוי יצחק מברדיצ'ב. ר' שמואל פאלקין פעלד, רבה של טארנופול ור' מאיר בן צבי הירש, רבה של ברודי, שהסכימו על שני חיבוריו האחרונים של המחבר, אף הודיעו כי לא קראו אותם, אלא 'אוקי גברא רבא אחזקתו'. שני החיבורים האחרונים, שיצאו לאור בשנת תק"ס ותקס"א, היו מוכנים כנראה לדפוס בשנת תקנ"ו, שכן ההסכמות עליהם ניתנו בשנת תקנ"ו ותקנ"ח.

חיבוריו של ר' אליעזר ליפמן אחוזים בשיטה אחת, אך אין הטעמת העניינים שבהם אחת. ספרו הראשון ביטויי תורת 'התאווה ההפכית' זרועים בו זעיר שם זעיר שם; ספרו השני בולט בתורת 'כף רמיה', מונח אקויואלנטי ל'תאווה ההפכית'; וספרו האחרון עיקרו ביקורת רדיקלית על ההנהגה הרוחנית השלטת בישראל, ובכללה ההנהגה החסידית.

אין כוונתי לדון כאן במפורט בכתביו של ר' אליעזר ליפמן אלא להציג לפני המעיין שני ענייניהם העיקריים: (א) מהות 'התאווה ההפכית' או מחשבת 'כף רמיה'; (ב) ביקורת על ההנהגה הרוחנית. כפתיחה לדיון זה אסקור בחטיפה את עיקרי שיטתו של מחברנו, שעם כל גיבושה אינה עשויה מקשה אחת אלא ואריאציות על כמה נושאים, והמבקש להתחקות עליה חייב להתירה מן הפקעת הפרשנית שבה היא נתונה.

[ב]

סימנה המובהק של חסידות הבעש"ט הוא ההנהגה הצדיקית בחיי החבורות החסידיות ותורת הצדיק בספרותה. והנה בעיצומה של התפשטות החסידות והסתעפותה לעדות חסידיות על מנהיגיהן-צדיקיהן השונים אנו מוצאים בכתבי ר' אליעזר ליפמן, המגיד הברודאי, תורה צדיקית חתוכה. המצוי אצל כתביהם של מורי החסידות הראשונים, כגון חיבורי ר' יעקב יוסף מפולנאה, יבחין בנקל ברישומיהם בכתבי ר' אליעזר ליפמן. וראה זה פלא: חיבוריו של ר' יעקב יוסף מפולנאה, כחיבורי מחברים אחרים בני דורו של ר' אליעזר ליפמן ובני הדור שקדמו לו, אין להם שם וזכר בכתביו. ואין זו עובדה חסרת משמעות, שכן עיון מדוקדק בהם יגלה כי מחברם לא הזדהה עם הזרמים הרוחניים הרווחים ביהדות היראית בימיו ובסביבתו, ותורת הצדיק שבהם שונה בתכלית מזו המוכרת לנו בחסידות הבעש"ט, שכן אין בה זיקה מוחשית לצדיקים מסויימים, והיא מעין צדיקות שכנגד. עולמו של ר' אליעזר ליפמן, שבו מעוגנת תפיסתו את הצדיק, הוא תיקוני ללא שיור, והמשיחיות ככל שאינה מזדקרת לעין הקורא מובלעת בעצם תפיסתו. תפקידו של הצדיק כלפי המוני העם מתמצה אצל ר' אליעזר ליפמן בהדרכה רוחנית המתממשת אך ורק על-ידי התוכחה הדתית המוסרית, ואין הירידה אל ההמונים תנאי לה. אדרבה מילוי תפקידו החברתי כיאות הוא, כפי שנראה להלן, התנאי לירידה שיש עמה עלייה. אך אין ירידתו של הצדיק אצל ר' אליעזר ליפמן כירידתו של הצדיק אצל מורי החסידות. סוגיית התוכחה והמוכיחים העסיקה הרבה את הבעש"ט ובני חוגו ועיון קל בדברי ר' יעקב יוסף מפולנאה דיו להעמידנו על חשיבותה העצומה בתורתם¹⁴. בכתבי ר' אליעזר ליפמן סוגייה זו מחודדת בהרבה הן לזכות והן לחובה. מכאן, לזכות, המוכיח הרצוי, האידיאלי, שתוכחתו היא ללא פניות אישיות וללא תלות כלכלית ישירה במוכחים¹⁵, ומכאן, לחובה, המוכיח הלוקה בפגמים מוסריים. אין כל פדות בין

14 ראה Gershom Scholem, *Zaddik; der Gerechte* בתוך ספרו *Von der mystischen* 116-118 pp. 1962, Zürich, *Gestalt der Gottheit*; יוסף וייס, ראשית צמיחתה של הדרך החסידית, ציון תשי"א, עמ' 49-58; גדליה נגאל, מנהיג ועדה — דעות ומשלים בראשית החסידות, ירושלים, הוצאת המחבר, תשכ"ב, עמ' 82-93.

15 'ולפי שלפעמים המוכיח ברבים נותן עיניו בממון לזה בא ללמדו דעת... שתקבל מנחה מהם לא תשלומי התוכחה' ('טל אורות עם מגדל דוד', עט ע"א); 'שהת"ח משפיע אור תוכחתו להעשיר ומקבל ממנו צדקה והעשיר להיפוך' ('בית שלמה', מ ע"א ועוד כיו"ב הרבה).

המוכיח האידיאלי והצדיק, זהותם גמורה, ועל כך מעידים ביטויים השגורים בכתביו, כגון 'צדיק מוכיח', 'המוכיחים הצדיקים', או 'שהמוכיח ברבים והגיע למדריגה זו שיוכל להמשיך השפעת קדושתו יתב' על המון עם נקרא צדיק שהוא בבחי' יסוד'¹⁶ ('טל אורות עם מגדל דוד', קיד, ע"ב).

אולם חובתו החברתית-הדתית של המוכיח-הצדיק היא רק פן אחד של תפקידו, הפן האחר הוא חובתו הסגולית בתהליך הגואל של העלאת הניצוצות, יעודו של העם כולו. תפיסת עולמו מושתתת על תורת האר"י בדבר הווייתם הפגומה של העולמות, מעמדו של אדם מישראל בתוכם ותפקידו המכריע בתיקונם. מושגיה של קבלת האר"י ממלאים את כתביו, אך אין עניינו בבעיות תיאוסופיות, כל מעייניו להוראת דרך ליחיד ולציבור, הוראה המיוסדת על דפוסי החשיבה הלוריאניים, בייחוד על צמד המושגים מתורת הספירות 'עצמות' ו'כלים'¹⁷, המשמש לו בסיס לתפיסה חברתית דתית ריבודית חתוכה, שלפיה כל העולמות, העליונים והתחתונים, בנויים רובד על גבי רובד, בבחינת 'עצמות' ו'כלים', 'כלים' כלפי הרובד העליון, 'עצמות' כלפי הרובד התחתון. הוא הדין 'אישי ישראל', העם הישראלי, המחולק חלוקה ערכית ותיפקודית בבחינת 'עצמות' — תלמידי-חכמים-צדיקים-מוכיחים ו'כלים' — המוני העם. בהתאם לכך יש חלוקה בתוך חלוקה, כשבראש ההירארכיה החברתית תלמיד חכם ראשי, 'מוכיח ראשי' או צדיק ראשי בבחינת מלך על כל ישראל:

הנה עתה אבאר לך ענין עצמות וכלים. דע שבכל הנבראים יש בחי' עצמות וכלים, אילני מאכל הם בחי' עצמות ואילני סרק הם בחי' כלים, ו'כללות הצמחים' הם בחי' עצמות נגד הארץ שהוא דומם והיא בחי' כלי להם... וכללות הנבראים הם בחי' כלים נגד האדם, והאדם הוא בחי' עצמות להם, ובבני אדם הצדיק הוא בחי' עצמות והמון עם הם בחי' כלים לו והמלך הוא בחי' עצמות של כל ישראל, וגוים בחי' כלים לו, וכללות ישראל הם בחי' כלים לבחינות הקדושה... ('טל אורות', מבוא לספר 'טל אורות עם מגדל דוד' פרק ב, אור ט, דף ח, עמודה ג).

16 על מעמדו של הצדיק המסמל את ספירת יסוד ראה ג. שלום (הערה 14), עמ' 87-96.

17 על משמעותו של צמד מושגים זה ראה Gershom Scholem: Kabbalah, Jerusalem, 1974, pp. 135-140; 'ישעיה תשבי, תורת הרע והקליפה בקבלת האר"י, ירושלים, שוקן, הדפסה שנייה, תש"ך, עמ' כא-כח; יוסף בן-שלמה: תורת האלוהות של ר' משה קורדוברו, ירושלים, מוסד ביאליק, תשכ"ה, עמ' 100-169.

המלך' המוכיח הראשי, או הצדיק הראשי, מייצג את האברים החיוניים ביותר באורגניזם הקדוש ששמו ישראל, הוא בחינת המוח, הלב והכבד שלו, כדבריו: 'בכללות ישראל הנחשבים כאיש אחד, המלך הוא ממשיך חיות וקיום לכל ישראל וע"כ נקרא מלך שהוא נוטריקון מוח לב כבד, והוא שורש השרשים לכל ישראל, וע"כ גם הת"ח נקרא מלך כמחז"ל'¹⁸ ('טל אורות עם מגדל דוד', דף יט ע"א). לפיכך יעודו הגואל של העם בהעלאת הניצוצות מוטל בעיקרו על תלמידי חכמים-מוכיחים-צדיקים, בבחינת 'עצמות', שעליהם לקיים דרכי הנהגה שונים. בעוד המוני העם די להם בקיום המצוות כפשוטן, ובייחוד באמונה ובצדקה, הרי המוכיח-הצדיק עליו לנקוט דרכי רמיה: 'לפי שהעלאת ניצוצות הוא בשני אופנים: א' ע"י צדקה של המון עם... ב' ע"י הת"ח שבמעשה המצוות עושים כף רמי'...' ('פתח התשובה ונחמות ישעיה', לד ע"ב).

[ג]

את הביטוי הראשון לדרכו המיוחדת של הצדיק בהעלאת הניצוצות על-פי ר' אליעזר ליפמן אנו מוצאים בהצעתה הראשונה של תורת 'התאווה ההפכית' בספרו 'טל אורות עם מגדל דוד', בייחוד ב'טל אורות' מבוא ל'מגדל דוד', שהוא פירוש על תהלים. הצעה זו נתלית באילן גדול — השל"ה, סמכות עצומה בחוגי חסידים ויראים במשך דורות רבים¹⁹:

דע אחי כי ענין העלאת מ"ן²⁰ הוא ענין נחמד מאד והוא תכלית כל תפלותינו ומצותינו כמ"ש בפרק א' אור י' בשם האריז"ל ['טל אורות', דף ד]. וכדי

18 גיטין, סב ע"א. שימוש דומה בצמד המושגים הנזכר אנו מוצאים אצל ר' יעקב יוסף מפולנאה, כגון בספרו כתונת פסים, ט, עמודה א.

19 על מעמדו של ספר של"ה בחוגי יראים ועל אופיו הספרותי יפים דבריו של בעל 'טהרות הקודש': 'והרב בעל של"ה... האכיל והשקה את צאן קדשי בני ישראל בטוב לחמו לחם אבירים השביע כל הרעבים מלחמי תורה ובמים רבים מים צלולים ועמוקים הרוה הצמאים לשתות מימי התורה בדורינו דור יתום הזה שכל אוצרי לחם התורה והבארות ממים חיים שנסתמו והיו גנוזים ונעלמים הלא בכבודו פתח בישע ה' ונוזלים כטל אמרתו בספרו הגדול ההוא אשר חזר והלך אחר הקוצרים ללקוט באמרים ואספם כמלא גדוש ישן וחדש להשביע ממנו כל נפש השוקקה ושימצא כל איש כפי משאלות לבו הטהור בנגלה ובנסתר איש לפי ערכו בו יהגה חכו" (חלק א, יח, עמודה ד).

20 מ"ן = מיין נוקבין. על משמעותו של מונח זה ראה י. תשבי, תורת הרע והקליפה בקבלת האר"י, עמ' קמז.

לבאר ענינו היטב אקדים מ"ש של"ה וז"ל²¹: 'העשיים כלולים מל"ת ול"ת מעשיי', דהיינו כשבא מ"ע לידו יחשוב בלבו מצדי ומצד רצוני לא הייתי עושה את הדבר הזה כי הוא לטורח בגופי או בממוני וכיוצא בזה, אבל אני עושה דבר זה בשביל קוני שציווני לעשות כן. וכן בל"ת יחשוב ויאמר כמה הי' חשקי לאכול בשר חזיר וכיוצא בזה, אבל מה אעשה ואבי שבשמים גזר עלי וכו'. ובענין זה קבלתי מפי קדוש ד' אבא מורי זלה"ה פירוש המאמר בחולין פרק כל הבשר²². א"ל ילתא לר' נחמן מכדי כל דאסר לן רחמנא שרא לן כוותי'... ופירש אבא מורי זלה"ה שמאלו הדברים יוצאים ענין גדול והוא הדבר אשר דברתי, שבכל ל"ת יחשוב בלבו החשק שהוא חושק לעשות ומניח ואינו עושה בשביל כבוד שמים, כענין שאמר רשב"ג²³ אל יאמר אדם אי אפשי בבשר חזיר אבל יאמר אפשי ומה אעשה אבי שבשמים גזר עלי, וזהו הענין שאמרה [ילתא] כל מה שאסר לן רחמנא שרא לן כנגדו, כדי שנטעם ונדע טעם האיסור שטעמו טוב ונחשוק אותו ונניח האיסור בשביל כבוד הבורא... עכ"ל של"ה^{23*}. ונ"ל להסביר טעם הדבר...

והוא כי תכליתה של העשייה הדתית היא, כנאמר ברישא על-פי קבלת האר"י, העלאת מ"ן, היינו העלאת הניצוצות. אלא שאין עשייה דתית מושלמת ללא שמחת הלב. ברם הווייתו החומרית של האדם וציוויי האל הם תרתי דסתרי: 'שלא יתכן גדר שמחה באדם המלוכש בחומר כ"א כשרואה איזה דבר שהוא תאוה לעינים והלב חומד בו ואח"כ משיג תאוותו אז הוא שמח בדבר', ואילו המצוות 'שרובן ככולן לאו ליהנות ניתנו ואין בהם תאוה מוחשת, אדרבה הגוף מתאוה להפכן, רחוק הדבר שישמח אדם בעשייתם'. משום כך 'הי' זה עצתו ית', שכל מה שאסר לן שרא לן כנגדו, כדי שיחפוץ האדם מאוד לאכול האיסור, והאדם באמת יטה חפצו אל האיסור... ואז ילהיב בו היצה"ר כח התאוה שיאכל באמת'. היצר הרע, המפתה את האדם להנאה גשמית אסורה, לא זו בלבד שממלא שליחות האל אלא כוח פיתויו הוא בעיקרו כוח אלוהי 'בחי' כלים של הקדושה שנפלו לסט"א, והוא מתגלה במלוא עוצמתו כלפי צדיקים, שכן רשעים די להם

21 ס' שני לוחות הברית, אמשטרדם, תנ"ח, מט, עמ' א-ב.

22 חולין, קט ע"ב.

23 ספרא, מהדורת א.ה. וייס (ווין תרכ"ב), פרשת קדושים, פרק יא, צג, עמודה ד (כשם ר' אלעזר בן עזריה).

*23 לשונו של השל"ה ראה לעיל, עמ' 209-213, שכן ר' אליעזר ליפמן לא דייק בהבאת השל"ה.

במעט הסתה כדי למלא חפץ לבם, 'וע"כ כשהאדם מטה חפצו אל האיסור אזי היצה"ר מתגבר עליו בכל כוחו להלהיב בו אש התאוה שיאכל באמת, ואח"כ האדם מתגבר עליו בכח גבורת אש התאוה הזאת לעשות רצונו ית', בזה חוטף מן היצה"ר כח הקדושה שנתגבר על ידם עליו, ואז נעשה היצה"ר חלל...'. בהתגברו על היצר הרע בכוח התאוה, שמקורה ביצר הרע עצמו, משיג האדם שתי מטרות כאחת: (א) הוא הופך את התאוה לשמחה ולהתלהבות רוחנית בעשיית המצוות; (ב) כשהוא מתפתה ליצר הרע ומעודדו, מתוך כוונה להשתמש בו לתכלית קדושה, נפתה זה לתחבולתו של זה. ובלשונו:

ונמצא שיש בתאוה ההפכית שני תועליות: א' שלולא תאוה ההפכית לא הי' באדם שום התחלת התלהבות אש השמחה והי' דומה כגחלים עוממות שאין בהם הבערת אש כלל... תועלת השני הוא שע"כ היצה"ר מגלה כל כוחו, דהיינו בבחי' כלים של הקדושה שבו ובהתגברות האדם עליו אח"כ לעשות רצון בוראו בשמחה זו חוטף ממנו כח הכלי הגדול הזה ומעלה למעלה למקום שורש הגבורה והשמחה. וזהו ענין העלאת מ"ן לבחי' בינה ('טל אורות', פרק ב, אור ג, דף ה, עמודות ג-ד).

כפי שראינו בראשית דבריו, לא באה הצעתו אלא להסביר את הוראת השל"ה. והנה משמעותם של דברי השל"ה, מבוארת אל נכון במקומות אחרים שם, שלא הובאו בדברי ר' אליעזר ליפמן, והיא הוראת דרך להגברתם של חיי הדת ולהפנמתם מתוך ציות גמור לציוויי האל 'בהתעוררות הלב לא מצות אנשים מלומדה [אלא] כפרוטגמא חדשה ויעשה אותה [את המצוה] לשם שמים אף שהחומר מנגדו והיא נגד תאות הגוף ישבור תאוותו ויקיים המצוה בזהירו' ובזריזות, ויחשוב האדם בלבו בבוא מ"ע לידו: הנה מצד חומרי ותאוותי לא הייתי עושה דבר זה רק אני עושה כי ככה צווי הש"י, הרי במה שחושב שלא היה עושה דבר זה מצד עצמו רק עושה בשביל ציווי השם, הנה זה המעשה קדם לו ל"ת, וזהו בכל לבבך בשני יצריך...²⁴. בהמשך המובאה הראשונה מהשל"ה נאמר, כי קיום המצוות באהבה אינו על-ידי ביטולו של היצר הרע, 'אלא נוסף ע"ז ממנו יקח לעבוד את ה' ומצד יצה"ר יעשה בקדושה ביותר, דהיינו במ"ע יתעורר לל"ת של עצת יצה"ר ויקום כארי ויתגבר, ובמצוות ל"ת יתעורר לעשה של עצת יצה"ר ויקום כארי ויתגבר... ועל זה מדוקדק לשון התנא²⁵ איזהו גבור הכובש את

24 של"ה יז ע"ב.

25 אבות פרק ד, א.

יצרו, לא אמר הדוחהו והרגו ומבטלו, רק אדרב' לוקח אותו וכובשו תחת רגליו...²⁶. פירושה של הוראה זו הוא אפוא העתקת מתח התשוקה הקיימת בלב האדם לעבודת ה', המוגדרת שם כמדרגת 'חשיקה' הגבוהה ממדרגת 'דביקה', שהיא 'התעוררות האדם לעבודת השם יתברך הבא לו מצד יצר הטוב'. אולם אין זו המדרגה העליונה של עובד ה'. ואילו תורת 'התאוה ההפכית' אצל ר' אליעזר ליפמן שונה בתכלית. הגיונה וצידוקה במטרתה העילאית — גאולת הניצוצות, תכליתה של כל העשייה הדתית. או בלשון אחר: 'התאוה ההפכית' קשורה קשר הדוק בתורת האר"י על ייעודו הגואל של אדם מישראל — העלאת הניצוצות של הקדושה שנתפזרו בתחום הקליפות, וקשר זה הוא דו־תכליתי בעיקרו: 'שעי"כ היצה"ר [הזהה כאן עם הסטרא אחרא] מגלה כל כחו, דהיינו בחי' כלים של קדושה שבו', כאותו לוחם־שוורים המנפנף מטפחת אדומה לנגד עיני קרבנו המיועד, כדי לגרות עד קצה הגבול את יצרו החייתי, אך כשאדם מתגבר עליו בקיום המצוות 'חוטף ממנו כח הכלי הגדול הזה ומעלהו למעלה'. משום מטרתה התיקונית של 'התאוה ההפכית' אין הוראתו של ר' אליעזר ליפמן בגבולות היצר הרע המקנן בנפשו של אדם, אלא במעשים הבאים ללהט את היצר, ובלשון אחר: בהתקרבות מכוונת אל הרע ובנגיעה־לא־נגיעה בו. ויוכיחו על מגמת פניו של מחברנו פירושו על כמה כתובים בספרו 'טל אורות עם מגדל דוד', כגון פירושו על תהלים לו, ג—ה המוסב על הרשע הממאן לקבל את תוכחתו של המוכיח — ואין כוונתו אלא למוכיח הגזור על־פי מידותיו הטיפולוגיות האידיאליות של מחברנו. הרשע מסית נגדו וטורח לבזותו בעיני שומעיו על שום שאין תוכו כבדו, ומה שחשוב לענייננו, על שום תעתועי 'התאוה ההפכית' שבפיו. הרשע מודה כי המוכיח המורה תורה זו ומקיימה הלכה למעשה תכליתו כהצהרתו, היינו גירוי היצר כדי להשתמש בו לרעתו אלא 'שעריות יצרו של אדם חומדתן' ולא מן הנמנע שיצרו המגורה יעבירו על דעתו ויערער כוח עמידתו וסופו שיעבור על איסור צריות בפועל. ואף אם רצונו יגבר על יצרו סופו הוודאי של חימום התאוה מדעת הוצאת זרע לבטלה אף שלא מדעת. נמצא שסופו מעיד על תחילתו ('טל אורות עם מגדל דוד', סו ע"א). תוכחתו הקשה של מחברנו נגד ה'רשע' אין בה תשובה על טענתו הקונקרטית הקשה שלזה, שמתוך גנותה עולה בה תוכנה של 'התאוה ההפכית' בנאמנות רבה, אם כי טעמי התנגדותם של השוללים את הגיונותיה בוודאי שאינם מתמצים בנאמר כאן. ועוד, אמירתו של ר' אליעזר ליפמן 'שבכל המצות צריך לחשוב ההפך דוקא' אינה אמירה בעלמא אלא תמצית

26 של"ה, מט, עמ' א—ב. השווה לעיל, עמ' 212–213.

השקפתו הדתית. ועל כך עדותו של בעל דין, שהוא כמסיח לפי תומו, בפירושו על תהלים לד, טו:

עתה מלמדו דעת בכללות המצות שיזדמנו לו כמ"ש [ב'טל אורות] פרק ב אור ג שתחלה צריך לחשוב ההפך דוקא, לקרב עצמו אל הרע ואח"כ יסור מן הרע ויעשה טוב וז"א: 'סור מרע ועשה טוב בקש שלום' וגו', היינו משפט וצדקה שהם שורש השלום. ואפשר לומר שכיון, שבמ"ע של ואהבת לרעך כמוך אין לחשוב ההפך, שיעבור על לא תשנא אחיך בלבבך, אלא שיחפוץ השלום בלב וירדוף אחריו בהכרח וז"א: 'בקש שלום ורדפהו' (טל אורות עם מגדל דוד, סג ע"א).

להלן נראה, כי פירושו זה על 'סור מרע ועשה טוב' עורר את חמתו של בעל 'שבר פושעים'. כאן ראוי לתשומת הדעת, כי הוצאת מצווה אחת מכלל 'התאווה ההפכית' מראה עד כמה רצינית היא כוונתו, והיוצא מן הכלל על הכלל כולו יצא ללמד. ואין צריך לומר עד כמה חמור הוא. חיזוק-מה לדברינו הוא פירושו על תהלים קכה, ג: 'למען לא ישלחו צדיקי' בעולתה ידיהם' שבאמת בלב צריכים לחשוב ההפך מתחלה כמ"ש פרק ב', אור ג', רק שלא יגמרו בידיהם' (טל אורות עם מגדל דוד, קעח ע"ב). פירושו כאן אינו חד-משמעי: אפשר שכוונת התיבות 'שלא יגמרו בידיהם' היא אנטייתיטית לתיבות 'שבאמת בלב צריכים לחשוב ההפך', היינו על האדם לעורר בו הירהורי עבירה, אלא שאין להביאם לידי גמר במעשה, אך אפשר שיש כאן רק רמז לקישוי לדעת, תולדת 'התאווה ההפכית', כקיטרוגו של 'הרשע' שהבאנו קודם, ואזהרתו 'שלא יגמרו בידיהם' היא כפשוטה. ואם תמצא לומר שהנאמר בכתוב 'בעולתה ידיהם' כפה על מחברנו לפרש 'שלא יגמרו בידיהם', הן שערי הדרוש לא ננעלו בפניו, ואפשר היה לו, אילו רצה בכך, להוציא חשדות-שוא מלב המעיין. ואין להעלות על הדעת שהפירוש השני האפשרי נעלם מבינתו של המורה דרך ל'תאווה ההפכית'! עד כאן דברי ר' אליעזר ליפמן בסוגיה זו בספרו הראשון, ואפשר להוסיף עליהם כהנה וכהנה. אולם ביטוייה החשוב ביותר הוא בספרו השני 'בית שלמה' על משלי, כשכינויה שם הוא 'כף רמיה', והיא שזורה בהשקפתו הדתית החברתית הריבודית, היינו כדרך הנהגה של תלמידי חכמים, מוכיחים צדיקים, כמבואר במבוא ל'בית שלמה', 'פתח הבית':

עתה אבאר לך ענין רצון שיש בו כמה בחינות זה למעלה מזה, וכללות כולם נקרא בשם מוסר על שם תכליתם שעל ידם מוסר האדם מן הרע לגמרי... שהש"י משפיע אור חכמתו לאישי ישראל שיתאוו לעשות מצותיו... ואז

היצה"ר מחשיך האור ההוא ומערב בו ענין זר בטענות מזויפות למנעו מלעשות המצוה... ע"כ צריך להתגבר בעצות לסתור טענותיו, ועי"כ ממשיך אור בחי' פנים של חב"ד ומוסר מן הרע... והנה הסרה זו הוא בכח בחי' רצון, שבודאי כשהיצה"ר בא למנעו הראה לו איזה הנאה גופנית... וכשנתגבר עליו קבל צרת הגוף לעשות רצון הנפש ע"כ המשיך קדושת רצון המועיל להעלות ניצוצי קדושה כנ"ל ואחר שמסכים בדעתו לעשות המצוה הקב"ה ממשיך לו אור חכמתו שיעשה המצוה בכוונה טובה, והיצה"ר מחשיך אורה ומערב בו ענין זר שיעשה בכוונה רעה וזרה להנאת גופו... אבל המשכיל מתגבר עליו ועושה בכוונה קדושה, וכללות הכוונה הטובה הוא דעת, שע"י מעשה המצוה מעלה מ"ן וע"י המחשבה לשמו ית' מוריד מ"ד²⁷ ומזוגם וזהו ענין דעת... ויש בחי' רצון למעלה מזה, והוא המשתדל ללמד אחרים וליסרם כשאינן סרים למשמעתו ונותן גוו למכים ולחיו למורטים, שמקבל צרת הגוף להשלים רצון הנפש. ויש עוד ענין רצון גדול מזה והוא ענין כף רמי', והוא ע"פ מחז"ל אל יאמר אדם אי אפשר בבשר חזיר וכו' ועמ"ש בהקדמה טל אורות ענין זה באריכות קצת. וכללות ענינו הוא, שכל מעשה יצה"ר הוא בכף רמי', שכל אדם קודם שעושה מעשה שוקל בדעתו איזה הדרך הטוב, ואז היצה"ר מראה לו על כף החוב שהוא כף הזכות ומלהיבו מאד לילך לעשות כן בשמחה, וע"כ איש הנלבב עושה לו כמדתו ומהפך רצונו ומראה לו כאלו נוטה לדעתו, ואז היצה"ר מלהיבו יותר בשמחה רבה לעשות כן והוא מתהפך בשמחה ההיא ועושה בה המצוה, שכלא כף הרמי' היה רחוק הדבר שיעשה אדם מצוה בשמחה רבה והתלהבות, שאין מתיקותה מורגש לחיך הטועם. והנה כף רמי' זו היא בחי' רצון יותר גדול, שמסכן גופו ונפשו לקרב עצמו אל בור עמוק של היצה"ר אשר הוא מלומד מלחמה מאד וקרוב הדבר שיצודהו במכירתו, ועושה כן באמת כדי שיוציא עי"כ הרבה ניצוצי קדושה מן הסט"א, וע"כ הקב"ה עושה לו כמדתו וממשיך לו קדושת רצון להוריד עמו אל העומק לסייעו לעלות משם. ובאמת לא יצליח אדם ברצון של כף רמי' עד שמתנהג בשלימות ברצון שהוא נגד בני אדם, אבל אם מיסר רשעים ואין כוונתו לשמים כ"א מחמת איזה שנאה שהי' לו עליהם וכיוצא בו לא יצליח בכף רמי' ויפול ביד הסט"א. והנה המשתדל בגדר רצון זה הוא הוראה גדולה על גודל דבקוהו ביראת ד' ואהבתו... ('בית שלמה', 'פתח הבית', פרק ד, דף ד, עמודות ב-ג).

מ"ד = מיין דוכרין. על משמעותו של מונח זה ראה תשבי (הערה 20), עמ' קמז. 27

שלוש בחינות רצון הן אפוא: (א) 'קדושת רצון' — שבירתו של היצר הרע, התגברות הנפש על הגוף המשתוקק להנאות גשמיות מזה, ודחיית הסתתו של היצר הרע, 'שיעשה בכוונה רעה וזרה להנאת גופו', היינו הסרת המחשבות הזרות על-ידי ביטולן מזה; (ב) השלטת רצון הנפש על רצון הגוף לא בתחום שבין אדם לבין נפשו, כמשתמע בנוגע לבחינה הקודמת, אלא בתחום שבין אדם לזולתו, בין אדם לחברה. 'רצון הנפש' משמעו להדריך את המוני העם על-ידי התוכחה המוסרית, שליחות הכרוכה בבזיונות ובעלבונות וברדיפות: 'ונותן גוו למכים ולחיו למורטים שמקבל צרת הגוף'. ברי שמדובר כאן במוכיח אידיאלי, עבד ה', ולא דווקא שהציבור קורא לו אלא קול אלוהים קורא לו קום והוכח, כמתואר בכתבי מחברנו²⁸; (ג) רצון כף רמיה השונה בתכלית מ'קדושת רצון' שכן לא מדובר כאן בשבירת היצר הרע ובביטול המחשבות הזרות אלא בסיכון הגוף מצד הזולת והחברה המיוסרים בשוט לשונו של המוכיח, וכן בסיכון הנפש בירידתה אל תהום הטומאה, 'שמסכן גופו ונפשו', בפריצה נועזת לעומק הרע כדי לחטוף משם את אוצרות המלך השדודים, הניצוצות הקדושים, שנפלו בשבירת הכלים בראשית הבריאה. פעולה זו דרכיה ערמומיות כדרכי האויב: מה זה 'מראה על כף חובה שהוא כף זכותו ומלהיבו מאד לעשות כך בשמחה', אף האיש הנלבב 'עושה לו כמדתו ומהפך רצונו' ונכנע לו כביכול. ועורמה גוררת עורמה, ושמחה גוררת שמחה, ובכוחה של אותה שמחה כפולה ומכופלת, שמקורה ביצר הרע עצמו, ימלא האדם השלם את יעודו הגואל: האיש הנלבב מעמיד פנים שהוא נכון לשמוע בקולו, 'ואז היצה"ר מלהיבו יותר בשמחה רבה לעשות כן והוא מתהפך בשמחה ההיא ועושה בה המצוה'. תכליתה העיקרית של עשייה פתלתולה זו היא הוצאת 'הרבה ניצוצות קדושה מן הסט"א'. אמנם סכנת הנפילה בשבי האויב רבה בה ביותר, אך מניעה אהבת ה', ומשום כך 'הקב"ה עושה לו כמדתו... לסייעו לעלות משם'. כיצד מתקיימות שתי הכוונות, שהן דבר והיפוכו, זו לצד זו, דבר זה לא הטריד את מחשבתו, שכן 'כף רמיה' אינה אלא אמצעי הכרחי במימוש הכוונה האמיתית — חטיפת הניצוצות, תכלית המצוות והתפילה ויעודו הגואל של האדם. אך לא כל אדם מיועדת לו דרך 'כף רמיה'. השקפתו החברתית הריבודית של ר' אליעזר עולה כאן בלי משים: 'קדושת רצון', הבחינה הראשונה, היא מדרגתם האידיאלית של המוני העם, בחינת 'כלים', ואילו הבחינה השלישית — מעלתם של תלמידי חכמים, אישים נלבבים, בחינת 'עצמות'. כנזכר יש כאן הבחנה חותכת בין המוני העם לבין אישים נלבבים, צדיקים-מוכיחים, מבחינת

מעמדם כלפי האלהות וכלפי החברה, וממילא גם מבחינת הנהגתם. בעוד אלה חלקם במעשה התיקון צנוע ודרכיהם צנועים כמוהו, הרי אלה פעולתם בתיקון העולמות היא במחשבת 'כף רמיה', בתחבולה מחוכמת ומסוכנת ביותר. משום כך הצלחתה של דרך זו, שהיא בחינת ירידה צורך העלאת הניצוצות, מותנית במילוי הבחינה השניה, בחינת המוכיח, מתוך שלימות מוסרית.

ומכאן דבריו במשלי פרק ז, שעניינם העיקרי מוסב על תלמיד חכם הנוקט 'כף רמיה' ללא שלימות מוסרית: 'ובכללות ישראל יש בחי' נער שהוא נער וריק מענין מחשבה קדושה ועושה מצות אנשים מלומדה... ע"כ הולך בעצת נכרי', שכל מגמתו הוא להנאת גופו ואח"כ עושה עבירות לתיאבון'. לעומת זה 'ת"ח בחי' עצמות היודעים מהות מחשבה קדושה, אלא שבחי' אשה זרה מתגברת עליהם ומפתה אותם'. זה נפתה לאשה הזרה משום העדר 'מחשבה קדושה', שפירושה כאן מחשבת 'כף רמיה' ('ועושה מצות אנשים מלומדה'), וזה נפתה לאשה הזרה בעטיה של 'מחשבה קדושה', היינו בעטיה של מחשבת 'כף רמיה' דווקא, אך בפניות אישיות: 'וענין הפיתוי הוא ע"פ מ"ש [ב'פתח הבית'] פ"ד שהמתנהג ברצון הגדול ליסר הרשעים לשמו ית' לו נאה לעשות כף רמי' ע"כ כשאשה זרה רוצה ללכוד איזה צדיק המושל בעם מסיתו לעשות איזה משפט יסורים ברשע, ובאמת כוונתו לנקום ולנטור כנחש, מחמת איזה שנאה קדומה..., ואח"כ אומרת לו הרי כבר עשית מוסר בשלימות ועתה נאה לך לעשות כף רמי', להתקרב ברצונך לבית אשה זרה ולחטוף ניצוצי קדושה ממנה, כמ"ש ענין כף רמי', וכשהוא מקרב עצמו אז צודה אותו ברשתה ועושה עבירה גדולה בפועל ממש'. תוכנה של 'כף רמיה' הוא אפוא שוב 'להתקרב ברצונך לבית אשה זרה' ומטרתה 'לחטוף ניצוצי קדושה ממנה', היינו פעולת חתירה נועזת, מגע מסוכן עם הרע, למען גאולת הניצוצות. אך, כנאמר לעיל, התנאי ליכולת ההליכה על החבל הדק של 'כף רמיה' הוא שלימות מוסרית במילוי השליחות החברתית, ובהעדר זו תמער רגלו ותידרדר לתהום של עבירה בפועל:

שעושה משפט מוסר כאויל בכעס... עד שהחץ אשר ירה ברשעים להוציא ניצוצות, בחי' כבוד, 'יפלח כבודו', שבכח מוסר זה ימהר לעשות כף רמי' 'כמהר צפור אל פח', לחטוף משם האוכל ולצאת מהר, 'ולא ידע כי בנפשו הוא', ע"כ 'ועתה בנים שמעו לי והקשיבו', גם אחרים, 'לאמרי פי', והוא 'אל ישט' וגו', ר"ל אל תפנה אל דרכי' בשטות כ"א בה שכל כנ"ל בהעדר תאוה לעוה"ז ('בית שלמה', ע"א-יא ע"א).

תיאור פלאסטי של הפראקטיקה הדתית המתוארת בתוספת מוטיבים חדשים

וחשובים אנו מוצאים בספר 'בית שלמה' על משלי פרק כ, יא ואילך. כדי להקל על המעיין להתחקות על הדברים הצריכים לענייננו אתיר במידת האפשר את עיקרי דבריו מן הפקעת הפרשנית הסבוכה ואגישם בעריכה עניינית כעין אנתולוגיה בזעיר אנפין:

(א) מטרתה של 'כף רמיה'. 'שעיקר העלאת ניצוצי קדושה הוא על-ידי ערמת כף רמיה, שהוא כיורד לבור עמוק להעלות משם';

(ב) תוכנה. "רע רע יאמר הקונה" ... ויאמר בלבו שהמצות הם רע בעיניו והוא רוצה להכריע עצמו לכף חובה ובאמת לא כן רצונו. 'לחשוב מחשבה זרה במעשה המצות, ונמצא שהמצוה נעשה בגד לכח הטומאה שבו, ע"כ "לקח בגדו" להחזירו אל הקדושה, כי הוא ערב בו ענין זר'. 'שתעשה עצמך כחושק אל העבירה להשביעו שזה מאכלו, כנודע, והוא "לחם שקר" באמת, שאין כן רצונך ועי"כ "ימלא פיהו חצץ", שתוציא בלעו מפיו וד"ל';

(ג) סכנתה ותנאי הצלחתה של כף רמיה. 'אם האדם הוא זך במחשבתו וכל פעלו הוא בבחי' קו הישר אז מצליח בכף רמיה'. 'אל תירא לומר איך אסכן עצמי לעשות כן שמא תתגבר הסט"א עלי ואשלים עשות רע ח"ו... "אל תאמר" שמה "אשלמה רע" בפועל אלא קוה לד' ויושע לך'. אף-על-פי ש'מאזני מרמה של הסט"א הוא דרך לא טוב ומסוכן מ"מ "מד' מצעדי גבר" כוננו, שיעשה כן, ואדם "מה יבין דרכו" להרהר אחריו... ולפי שמסכן עצמו בשביל כבוד שמו יתברך הקב"ה מסייעו ליצוד בו ניצוצי קדושה';

(ד) כשלונה של כף רמיה ותקנתו. 'ואם הסיתך לעשות עבירה בפועל או דיבור רע, שזה כח בחי' הנכרי'... שע"כ "חבלהו" לעשות תשובה מאהבה להפכו מרע לטוב'. 'ואם יראה שהיצה"ר מתגבר עליו יבקר "אחר נדרים", ליטע ליצרו וכן יוכיח לבקרים את המון עם שידרו נדרים וישלמו צדקה תיכף...' ('בית שלמה' לג ע"ב-לד ע"א).

באנתולוגיה זוטה זו מתוך פירושו של ר' אליעזר ליפמן על משלי, פרק כ, יא ואילך ראויים להטעמה שני עניינים חשובים, שלא מצאנו במובאות הקודמות: (א) כף רמיה במשמע 'לחשוב מחשבה זרה במעשה המצות'. ודאי שלא נעלמה מידיעתו של ר' אליעזר ליפמן תורת הבעש"ט והמגיד ממזריץ' בעניין המחשבות הזרות, מקורן והוראת דרך להעלאתן לשורשן העליון, והוא אחד העניינים הבעייתיים בתורתה של החסידות ובתולדותיה²⁹. מכל מקום מתוך הלשונות

29 ראה יוסף וייס, ראשית צמיחתה של הדרך החסידית, ציון, תשי"א, עמ' 88-103; י. תשבי-י. דן, חסידות, האנציקלופדיה העברית, כרך יז, עמודות 784-792. ראה עוד לעיל, פרק שישי.

הרבים בכתבי ר' יעקב יוסף מפולנאה והמגיד ממזריץ' ברור כי אין מדובר בהם בפעולות שנועדו לעורר מחשבות זרות, אלא בהירהורי עבירה, כגון ניאוף ועבודה זרה, וכן בהירהורים מתחומי מציאות שוני המטרידים את האדם בשעת עשיית המצוות, ובייחוד בשעת תפילה³⁰, ואילו כאן שאני. עניינו של ר' אליעזר ליפמן בהירהורי עבירה במחשבה תחילה, בהתקרבות לטומאה, בהטרדת היצר במחשבות זרות כדי לרוקן את הסטרא אחרא מכוח חיותו. לשון אחר: כדי לקיים את יעודו עלי אדמות על האדם השלם לעורר מחשבות זרות בלבד. ואם נרצה אין תורת 'כף רמיה' אלא מסקנה עקיבה ומפליגה מתורתם של מורי החסידות הראשונים; (ב) כף רמיה במשמע קפיצה נועזת לממלכת הרע שאין להירתע מפני סכנותיה לא רק משום שמובטחת לו לאדם בעל המעלה סייעתא דשמיא למנוע הידרדרותו לעבירה בפועל, אלא אף אם אכן מחירה של קפיצה זו מעשה העבירה עצמו, שקלקלתו תקנתו בצדו והיא תשובה מאהבה שבכוחה להפוך עבירה, תולדת כף רמיה, למצווה.

[ד]

מכאן פסיעה קטנה לחיוב חטא במחשבה תחילה, שבדומה לכף רמיה מניעיו אינם תאוות העולם הזה וחולשת הדעת כי אם אהבת ה' ומצוותיו דווקא, כדי לקיים תשובה, בחינת מצווה הבאה בעבירה, כדי שבתשובתו יוציא האדם 'בלעו מפיו' של הסטרא אחרא. ואכן חיוב זה עולה מתוך פירושו של ר' אליעזר ליפמן על משלי כו, ט-יב:

...דידוע גודל מעלות התשובה מאהבה, שבמקום שבעלי תשובה עומדין וכו'³¹, שע"י התשובה מפליט ניצוצי קדושה הרבה מן הסט"א, שאז הסט"א תחיל כיולדה שמשגרת ממיעו [ממעיה] ניצוצי הקדושה ויש שכר הרבה

30 בדברי המגיד ממזריץ' מצינו אזהרה מפורשת מפעולות יזומות שנועדו לעורר מחשבות זרות, כגון 'רק צריך שלא יחשוב במחשבה זרה בכיוון... שיהיו בלי כוונה' ('תורת המגיד' — 'ליקוטי תורות...'), המלקט והמסדר ישראל קלפהולץ, תל-אביב, תשכ"ט, כרך ב, פא, טור 2). והוא הדין בעניין העלאת המידות הרעות: 'אבל הענין שאמר שלא יאמר האדם אכוון בכיוון לבא לידי אהבה כדי להעלות, לזה כתוב אם תעירו ואם תעוררו את האהבה עד שתחפץ' (שם, כרך א, קע, טור 2). השווה י. תשבי-י. דן, כנ"ל, עמודה 787. ראה עוד לעיל, פרק שישי.

31 ברכות לד ע"ב ועוד.

לבעלי התשובה... ובוודאי לא יתכן עשיית תשובה בלא עשיית עבירה תחלה, וע"כ הכסילים חושקים מאד לעשות עבירה כדי שיעשו אח"כ תשובה, שאומרים הלא בודאי אי אפשר לאדם לעשות תשובה, לחולל הסט"א שתוציא ניצוצי הקדושה, כי אם ע"י עזר אלהי, שהבא לטוהרן] [מסייע לו הקב"ה³², שמשפיע לו שפע רב... ע"כ טוב הדבר לעשות עבירה והשי"ת מסייענו לעשות תשובה. על זה תענה אותם ותאמר 'חוח עלה ביד שכור', שהשוננה גדילה בין אותם קוצים הנקראים חוחים והיא השוננה המובחרת, כמ"ש זוהר פ' כי תשא דף קפ"ט [ע"ב], ואי אפשר ליקח השוננה כ"א ע"י תחיבת יד בין הקוצים ליטול השוננה והזריז תוחב ידו בזריזות ונוטל השוננה, אבל השכור אינו יכול להזהיר [!] ונתחב החוח בידו ושוב אינו יכול ליטול את השוננה ולא עלה בידו רק החוח, אף זה תוחב ידו לעבירה כדי ליטול עי"כ מצות ותשובה ובהעדר זריזות אין עולה בידו כ"א העבירה. ועל זה נאמר 'ענה כסיל כאולתו' שאם תשמע שאומר 'רב מחולל כל' וגו', עי"כ חושק לעבירה, אמור לו 'חוח עלה ביד שכור', שהכסילים עצמם אומרים משל זה וזהו 'כאולתו', שכמו שהכלב אחר שהקיא שב אליו ואוכלו כך הכסיל אחר החרטה חוזר ועושה והוא ענין אחטא ואשוב שאין מספיקין בידו לעשות תשובה³³ ונשאר החוח בידו... ('בית שלמה', מב ע"א).

מתוך גנותו של הכסיל עולות כאן שתי הנחות חיוביות: (א) גדולה תשובה מאהבה, שבכוחה להפליט 'ניצוצי קדושה הרבה מן הסט"א'; (ב) כדי לקיים תשובה עילאית זו יש לעבור עבירה תחילה. אלא שהכסיל מוזהר שלא ליטול את השוננה מבין החוחים 'כדי ליטול עי"כ מצות ותשובה', משום שידיו כהות וסופו שיצא קרח מכאן ומכאן. ברם מכלל לאו אנו שומעים הן: הזריז, החכם בעל המעלה, שידיו קלות, יתחוב 'ידו לעבירה כדי ליטול עי"כ מצוות ותשובה'. הניסיון המסוכן הזה כשלעצמו אינו בחזקת כסילות; הכסיל מגונה על שנוטל על עצמו משימה הגדולה מכוחו.

לאמיתו של דבר אין זכות יוצרים על רעיון זה שמורה למחברנו, ולפנינו אחד מסימניה המובהקים של 'רוח התקופה'³⁴.

32 שבת, קד ע"א ועוד.

33 יומא פה ע"ב.

34 ראה לעיל, עמ' 175–279; מ. פייקאז', בין אידיאולוגיה למציאות — ענווה, אֵין, ביטול מציאות ודביקות במחשבתם של ראשי החסידות, ירושלים תשנ"ד, עמ' 231–264.

[ה]

ברם ר' אליעזר ליפמן מתייחד ממחברים אחרים, שדבריו שזורים במסכת אחת המקיפה את חיי הדת וחיי החברה ומכוחה של אותה מסכת ביקורתו הנוקבת על ההנהגה הרוחנית הקיימת בישראל ותביעתו-חזונו להנהגה חדשה, הנהגת המוכיחים-הצדיקים. קשה להכריע אם תביעת יחיד לפנינו או שמא יש לראותה ברוח דבריו של ר' לייב מלמד הטוען בשם 'כת'. מכל מקום התרסתו החברתית תשתית הרעיונית אנו מוצאים בעמוד הראשון מששת העמודים, שלפי הצהרת מחברנו עליהם עומד ספרו 'בית שלמה', והוא מבואר כך:

... שאין לך מצוה אחת שיהי' מפורש בתורה כל אופני פרטי עשייתה וע"כ רבו המחלוקת בין התנאים וכן בכל דור מתחדשים שאלות ותשובות³⁵ ויש מחלוקת בין חכמי הדור. ולכאורה מאין נדע מה דעתו ית' בזה איך נעשה, ואמתת הדבר הוא ש'סוד ד' ליראיו'³⁶ דוקא והוא שת"ח העוסקים לברר הדין לפעמים רוצים לנצח זה את זה או מחמת גאווה או להשיג עי"כ איזה תאווה, ואז אין הקב"ה מגלה להם דעתו האמתית וטועים בדין... אבל כשהם יראי ד' שהיא עקב ענוה היפוך הגאווה וגם היא היפוך התאווה... אז הקב"ה מגלה להם סוד דעתו, שאז כל מגמתם הוא להשיג האמת לאמתו ובקרב לבם אלהים ישפוט ('בית שלמה', פתח הבית, ג, עמודות א-ב).

המצוות דקדוקיהן ואופני עשייתן לא פורשו אפוא בתורה משום כך שנויים הם במחלוקת התנאים וכן במחלוקת החכמים בכל דור ודור. אמיתותה של הפסיקה ההלכית אינה ניתנת להוכחה ראציונאלית, כיון שוודאותה אינה בידיעת התורה ומפרשיה בלבד אלא בהתגלות מן השמיים, המותנית בשלימות מוסרית, ואלו פניות אישיות מחסום גמור הן לאמיתה של תורה, והן פותחות פתח לעיוות הדין. קנה המידה למוצא ממבוכת ההתנצחות שבין החכמים הוא אפוא מוסרי ולא אינטלקטואלי. השקפה זו, המתנה את בירור הדין לאמתו בשלימות המוסרית של חכמים 'העוסקים לברר את הדין' והטענה כי ההתנצחות שבין חכמי ההלכה היא לפרקים מתוך מניעים אישיים פסולים מונחת ביסוד ביקורתו השורשית על ההנהגה הרוחנית הקיימת, כפי שמצוי ב'פתח הבית', חלק פועל:

35 השווה לעיל, הערה 34, עמ' 270; 'החסידות באספקלריית "תפארת שלמה" לר' שלמה מרדומסק', גלעד, מאסף לתולדות יהודי פולין, כרך יד (תשנ"ה), עמ' נה-נג.
36 תהלים כה, יד.

...אבל אנשי אפרים ואנשי ירושלים היו אנשי תהפוכות עד שעברו על ע"ז ג"ע וש"ד [=עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים], והוא שבתחלה אבדו האמונה והבטחון ובזה קלקלו משפט וצדקה, שעשירי עם גזלו וחמסו ובחרו להם איזה ת"ח מפולפל וחרף שבפלפולו יכול לטהר את השרץ, והיתה זאת צדקה שלהם, שהחזיקוהו ושמוהו לראש ומלך עליהם, שאפילו אם יהיו חייבים במשפט יזכה אותם ע"י פלפולו השקר ובזה לא יבושו מפני כל, שיאמרו שעושים ע"פ דין תורה. ולפי שלא יבצר שהיה ביניהם ת"ח צדיקים היודעים משפט אמת והתריסו נגד המלך, ע"כ ביום השבת וחודש שלח המלך שלוחיו לקרוא מקרא אסיפת ת"ח עשירים ועניים לבה"כ, והמלך עלה אז על הבימה לדרוש בדבר המשפט הזה, וכפי מה שיסכימו רוב ת"ח כן יקום, והיה שם בדרש' ההיא ג' דברים רעים הגוררים זא"ז גאווה וחניפה וקנטור, שהמלך כדי להעמיד דבריו פתח בשבת ת"ח עשירים שבאו שם ואמר הנה שמעתי מהגאון פלוני ופלוני סברא מתוקה מדבש וכוונתי לדבריו וכל דברי בנויים על יסודו ובזה משך לבם אצלו. והעשירים ענו עזות נגד הת"ח העניים שלא הסכימו לדבריו והלבינו פניהם... ומחמת זה שאר ת"ח עניים, אעפ"י שידעו שדבריו שקר, הסכימו עמו כדי שעשירי עם ישימו אותם לשרים שופטים עם המלך. וידוע מחז"ל³⁷ כל המתגאה כאלו בא על העריות ובפרט המתגא' ברבים בד"ת, שממשיך שפע קדושת התורה לאשת זנונים וזהו זנותו עמה... והחונף גרוע מע"ז... ומלבד שהלבינו פניהם משכו ידם מלהחזיקם והסיתו שאר עשירי עם שאינם בני תורה... שילך כל אחד לחבירו וישא עמו חרב וחנית להגדיל מן המלך ושריו ולהרוג בחרב לשונם את הצדיקים, שלא יחזיקום מאז והלאה, וכן כשעלה על הגבעה לומר דברי כבושין ותוכחה להמון עם הי' כל מגמתו להתפאר עצמו בדברי חידודין בגאווה וחניפה ולגנות אחרים, ואח"כ נמשך מזה שבאו לידו ע"ז ג"ע וש"ד, כמו שיתבאר בכללות ספר הושע וישעי', ובזה קלקלו כל סוגי משפט וצדקה... (שם, ז, עמודה ג).

לכאורה דבריו מוסבים על הדורות הקדומים, דורות הושע וישעיה, 'אנשי אפרים ואנשי ירושלים', אך אין לטעות בכוונתו האקטואלית של ר' אליעזר ליפמן. סימני המציאות המבוקרת והטיפולוגיה אופייניים לדורו של המחבר והדורות הסמוכים לו, וחיבוריו אף כי צורתם פרשנית תוכנם דרושי מוסר ותוכחה הנסמכים אל

הכתובים, בין שהללו סובלים את פירושיו ובין לאו. ופירושיו עניינם ביקורת רדיקלית במלוא מובן המלה על ההנהגה הרוחנית-הדתית הקיימת. אמנם זו משענתה — הרוב, אלא שרוב זה הוא לפי דבריו מושחת מעיקרו: מסדו — גזל וחמס; נדבכיו — חנופה, תאוות כבוד וטובות הנאה; טפחותיו — לחץ חומרי וחברתי. זאת ועוד, יש ניגוד חברתי ומוסרי חריף בין תלמיד-חכם המחונן בכושר אינטלקטואלי, 'מפולפל וחריף', לבין 'ת"ח צדיקים היודעים משפט אמת', היינו בעלי יושר אינטלקטואלי ושלימות מוסרית, שהם בדרך כלל תכונתם של תלמידי חכמים עניים, חוץ מבעלי עמידה רפויה ביניהם שדעתם רופסת: 'ומחמת זה שאר ת"ח עניים אעפ"י שידעו שדבריו שקר הסכימו עמו כדי שעשירי עם ישימו אותם לשרים שופטים', ואילו העומדים במריים מנת-חלקם — בזיונות ושכירת מטה לחמם. כל פירושיו על הושע וישעיה פועמים בהם דברי ביקורת דומים המוצאים ביטויים בואריאציות שונות ובמידות חומרה שונות, כגון פירוש על ישעיה, פרק א:

...שבכללות ישראל יש ג' סוגים: א' המון עם שאינם בני תורה כלל ונקראים בשם גוי. ב' בינונים שהם בני תורה קצת ונקראים בשם עם. ג' ת"ח היודעים לישא וליתן במלחמתה של תורה ונקראים בשם ישראל ולאמים. והנה בחי' ישראל מחויבים ללמד ולהוכיח את כללות אישי ישראל... שעי"כ יתנהגו בחי' גוי בשלימות כל סוגי משפט וצדקה והת"ח יקיימו כל התורה בבחי' משפט וצדקה וישפטו משפטי צדק ויוכיחו בתורת צדקה ויעלו המון עם מ"ן מלמטה, ואח"כ צריכים ללמד לת"ח להבין דבר מתוך דבר בעניני המשפט ע"פ חכמת תורתנו... ועי"כ יושפע אור החכמה מלמעלה ויודחה פסולת מסך המבדל ותתחבר קדושת החכמה... עם כח קדושת אמונה של המוני עם במעשה קיום משפט וצדקה להעלות כל ניצוצי הקדושה מעומקא דהומא... וזה בא ישעי' להוכיח בני דורו וכל הדורות המתנהגים כן, שהם דור תהפוכות, מחמת העדר דעת ואמונה, שהת"ח הי' אז כל מגמתם ללמוד מלחמתה של תורה בגאווה וחריפות של הבל, שיוכלו להטות משפט אמת לזכות המתחייב ולטהר את השרץ, ועי"כ יעלו שכר הרבה. ולא יבצר שהיו שם צדיקים שהתריסו נגדם...³⁸ ומאז והלאה הסכימו כל עשירי עם ושמו הראש הדורש כנ"ל לראש ב"ד ובלעדו לא ירים איש את ידו ורגלו וגם קריאת החדשים והמועדות נתנו בידו שיקדשם כמד"א³⁹ אשר תקראו

38 בהשמטה — ואריאציה מדבריו הקודמים.

39 ויקרא כג, ד.

אותם', אתם⁴⁰, שראש ב"ד אומר מקודש⁴¹; ובאמת היה כל זה מחמת ששנאו מוכיח בשער, וכשבא מוכיח צדיק והוכיחם מלבד בחי' ישראל גם הבינונים, בחי' עם, לא רצו לשמוע ועי"כ גם המון עם לא רצו לשמוע ונכשלו בחטאים תמיד⁴² ('פתח התשובה ונחמות ישעיה', יא ע"ב).

מתוך השיטין ומבין השיטין בוקעת ועולה התמרדותו של ר' אליעזר ליפמן, המגיד מברודי, בסמכות הרוחנית המסורתית. עשירי העם וראשיו מינו בית דין לפי מידתם הפגומה והעניקו לו סמכויות מופלגות שעל פיו ישק כל דבר, 'שראש ב"ד אומר מקודש', מאמר קטוע מתוך המשנה ראש השנה פרק ב, שכל בר-בי-רב בזמנו של מחברנו ובסביבתו המשכו התנגן לו מאליו: 'וכל העם עונין אחריו מקודש מקודש'. פירושו של דבר קביעת החודשים והמועדות, יסוד מוסד לחיי הדת הנורמאטיביים, סמכות מופלגת זו, נמסרה לראש בית דין מתוך מניעים פסולים. פגמיה של ההנהגה הקיימת, ואם נרצה של עולם ההלכה, שורשיהם תקועים עמוק בתולדות האומה, בדורו של ישעיה, ובייחוד בדורו של רבן גמליאל דיבנה, ברמיזה מעולפת למחלוקת הקדומה של חכמים על הנהגתו הריכוזית, והתמרדותו של ר' יהושע בן חנניה באותו עניין שנזכר כאן, היינו קביעת החודשים והמועדים. אולם, כאמור, כל מעייניו של ר' אליעזר ליפמן לא לדורות קדומים הם נתונים אלא לדורו הוא, והרמזים לימים רחוקים מעידים על ביקורתו היורדת עד השיתין. תקנתו של הסדר המקולקל היא אהבת התוכחה וציות לקול המצפון החי של האומה, קולו של המוכיח הצדיק, שסמכותו יונקת ממקורות מים טהורים, מקול אלוהים המדבר מתוך גרונו, והוא משמיע את תוכחתו ללא תמורה כספית וללא תלות כלכלית ישירה של המוכיח בשומעי לקחו. אך דא עקא, 'ששנאו מוכיח בשער', שהחכמים מאנו לשמוע לתוכחתו, ובעטיים של החכמים — הציבור כולו, בינונים והמוני העם.

אחד מטעמי דחייתם את המוכיח מבואר בפירושו על הושע ט, הבולט בנימתו

40 ראש השנה, כד ע"א.

41 ראש השנה, פרק ב, משנה ז, וכן בגמרא שם.

42 מוטיב ידוע בחוגי מגידים ומוכיחים, שעיקרו מופנה נגד רבנים ותלמידי-חכמים המזלזלים בשמיעת התוכחה, והוא מצוי הרבה בספרי ר' יעקב יוסף בשם ר' גרשון קוטובר, ר' יהודה לייב פיסטינר ור' נחמן מקוסוב, כגון תולדות יעקב יוסף, פר' האזינו, פיסקה ראשונה, קצח, עמודה א; שם, פר' כי תצא, קפז, עמודה ג; שם פר' קדושים, ד"ה: ובזה יובן מצות עשה, קה, עמודה ב; שם, פר' כי תצא, ד"ה: וז"ש כי תצא למלחמה, קפד, עמודה ד; ועוד שם ובחיבוריו האחרים; וכן מצינו בספרי מוסר ודרוש שונים.

הלאומית החברתית:

ועתה הנביא המתנבא על הגאולה נעשה אויל שהגאולה נמנעת מסיבתכם ואו' עליו שהוא 'אויל' וכן 'איש הרוח', שמזהירם שיתנהגו בקדושת רוח משפט ויגאלו, אומרים עליו שהוא איש משוגע, ובאמת המניעה הוא מסיבתכם, היינו על רוב עונך שבין אדם למקום ורבה משטמ' שבין אדם לחבירו. והנה איש אפרים, שהוא צופה עם אלהיו, אומר שהנביא הוא פח יקוש על כל דרכיו, שע"י תוכחתו מעורר דינים וגם במה שמוכיחם שלא יגדלו זה מזה מעורר שנאת הנגזלים ועושה משטמה רבה בבית אלהיו...⁴³ עתה בא להביא ראיי' על מה שאמר לעיל שאעפ"י שקבעו הלכה ע"פ הסכמת הרב אין בכך כלום לפי שכמו זר נחשבו, שהיה מגמתם להשלים תאוותם... ('פתח התשובה ונחמות ישעיה', ז ע"ב).

דברים דומים וביתר הטעמת תפקידו המרכזי של המוכיח אנו מוצאים בפירושו על ישעיה מד, שבו נאמר בבירור כי עיקר כוונתו של הנביא הוא 'ללמד מוסר לכל הדורות העושי' כן שאעפ"י אין עובדים ע"ז ממש הם גרועים מעובדי ע"ז'. קלקלתו של בית ישראל מקורה במנהיגיו הרוחניים שאינם מקשיבים לקול המוכיח. תקנת הקלקלה היא כנאמר בסיום הפרק:

ע"י שלימות המחשבה של ת"ח והמון עם וע"י שלימות הדיבור של הת"ח שדוברים קשות לרשעים להוכיחם ואומרים להם שכשיעשו תשובה יבנה הש"י ערי יהודה וישבו שם וירשוה וגם מלמדים אותם עצות טובות באופני התשובה ועל ידם גם שאר ת"ח מתעוררים ללמד עצות טובות אזי הוא ית' 'מקים דבר עבדו', המוכיח הראשי, 'ועצת מלאכיו ישלים', שמסייע את כולם לשוב בתשובה שלימה. ומפרש ענין 'מקים דבר עבדו' הוא שהעבד דובר על לב ירושלים ואומר 'לירושלים תושב' וגו', ע"י תשובה ומעש"ט של אישי ישראל, ואז 'וחרבותיה' אני 'אקומם' (שם, לח ע"ב — מ ע"ב).

לרשימת הפירושים על 'עבד ה'' בספר ישעיה יש להוסיף אפוא את פירושו של המגיד הברודאי ר' אליעזר ליפמן: עבד ה' הוא המוכיח הראשי. מיהו אותו 'מוכיח ראשי', שהוא מעין מוכיח אחרית הימים? קשה להשיב תשובה ברורה

43 ידועה התנגדותם של הבעש"ט ור' יעקב יוסף מפולנאה לדרשנים זועמים המקטרגים על ישראל. ראה, למשל, תולדות יעקב יוסף, פר' קדושים, צד, עמודות א-ד; שבחי הבעש"ט, מהדורת הורודצקי, עמ' קמב. והשווה להלן, הערה 52.

על כך. מכל מקום מדובר באישיות אידיאלית המחוננת בשלימות מוסרית, שלא כדמות המנהיגים המושחתים הקיימים. על מוכיח זה מוסכים הדברים המופלאים בעניין עבד ה' בישעיה פרק נג כפי שאנו למדים מפירושו הארוך על פרק זה. פרשת התוכחה המוסרית, מקומה וחשיבותה בחיי הציבור היהודי במזרח-אירופה מגזירות ת"ח ות"ט ואילך, נושאי התוכחה למיניהם: המגידים הקבועים, שהתקשרותם עם קהילתם מסודרת והסכמית, והמוכיחים הנודדים המשולים לרוכלים המחזרים בעיירות ומתדפקים על פתחי בעלי בתים, מעמדם בעיני עצמם והשפעתם על הציבור היהודי כנושאי דגלן של מגמות רעיוניות חדשות — פרשה זו היא עדיין אחת הפרשיות העמומת הצריכות ליד גואלת. אמנם תשומת לב רבה הקדישו לה גדולי חוקרינו, אך עיסוקם בסוגיות גדולות בתולדותינו מנע מהם את הטירחה המייגעת הכרוכה בבדיקתם השיטתית של ספרי מוסר ודרוש, ספרים שבמידה זו או זו מקופלים בהם הדיה החשובים. דומה שאין להבין את דברי המגיד הברודאי, שאנו דנים בו כאן, אלא אם נזכור את מקומו המרכזי של המוכיח בחוגי יראים וחרדים שהיו חדורים תחושה חריפה כי גאולת ישראל קרובה לבוא, והיא תלויה אך ורק בתשובה אינטנסיבית, מקיפה וחודרת לכל שכבות העם, תלמידי חכמים והדיוטות, עשירים ודלים, נשים וטף. חוגים אלה ראו את ימיהם כימי המלחמה הגדולה והאחרונה שבין הקדושה והקליפה, שבראש מערכותיה ניצבים המעוררים הגדולים לתשובה וסמכותם של אותם מעוררים כסמכותה של הנבואה הקדומה. כבר עמדתי קודם על הקשר הקדום שבין תשובה לגאולה. כאן יש להוסיף שככל שקשר זה הלך ונתהדק, החל בגזירות ת"ח ות"ט דרך ההתעוררות המשיחית ותנועת התשובה בחוגי ר' יהודה החסיד וספיחיהם על סף המאה הי"ח⁴⁴, כדור קודם צמיחתה של החסידות, כן עלתה ונתעצמה חשיבותה של התוכחה, שהרי הדעה השגורה היתה כי התוכחה גורמת לתשובה. ואין לך עדות חותכת יותר על מעמדם של המוכיחים בחוגים אלה מעדותו של בעל 'טהרות הקודש' הנזכר, והיא עדות של מסיח לפי תומו: האישים והחיבורים הנערצים על מחבר זה מוכתרים בספרו בכתרי תוכחה, כגון הרשב"י הוא 'המוכיח הגדול'⁴⁵; ספר הזוהר הוא 'ראש כל המוכיחים'⁴⁶; 'ראשית חכמה' גם הוא מכונה 'ראש המוכיחים'⁴⁷.

44 ראה ג. שלום, התנועה השבתאית בפולין (בתוך: בית ישראל בפולין, ב, עמ' 53–54, 56).

45 חלק ב, א ע"א.

46 שם, יח ע"א.

47 חלק א, ה ע"א.

מגמה הכורכת ביקורת חברתית נוקבת בתביעה לשמוע לקול המוכיחים, הבולטת בדברי ר' אליעזר ליפמן, גם היא מוכרת בחוגים שהזכרתי, כגון בעל 'שם יעקב' המדמה את המוכיחים לרופאים מומחים המחזרים בעיירות ומכריזים על אומנותם, אומנות הריפוי⁴⁸: 'המוני עם ודלות עם באים לקול השמועה', אלא תלאות הפרנסה מונעות מהם את העיסוק ברפואות. 'מה עושה הרופא נאמן ורחמן נותן לכל א' וא' רפואת הגוף ורפואת הנפש... בחנם בלא מצות ודי להם בצדק' בכל עת שעשי' [!], אבל העשירים אותיו' רשעים, שליכם בריא כאולם ומסי' אפי' את אונם מלשמוע...⁴⁹.

ביקורתו של ר' לייב מלמד על הפוסקים ודבריו העקרוניים של ר' אליעזר ליפמן בנוגע להנהגה הרוחנית השלטת בישראל הנשענת כביכול על הרוב — מגמות ביקורתיות דומות אנו מוצאים בתנועה השבתאית⁵⁰ ובספיחיה⁵¹. ודאי שאין להתעלם מן הנימה האישית החבויה בדברי ר' אליעזר ליפמן, שהרי 'נחמות ישעיה', כפי שמוצגות בפירושו, הן נחמותיהם של המוכיחים הקרואים והלא-קרואים למיניהם, ובמיוחד נחמתו של מחברנו, שבדומה לר' לייב מלמד שמדבריו בוקעת ועולה התמרמרותו על מעמדו כמלמד הנחות מזה של הרב, לא סיפק מעמדו כמגיד מישרים באחד מעשרות בתי המדרש שבעירו את מאווייו

48 ערך אפד, סי' טו, ב, עמודות ב-ג.

49 דרש האותיות עשירים = רשעים (חסר יוד!) מיוחס במקום אחר לר' יהודה החסיד (ספר 'אורי וישעי' לר' אברהם בן ר' אליעזר הכהן משברשין, למברג 1861, נג, עמודה א. יצא לאור לראשונה בברלין, תע"ד. השווה ג. שלום, הערה 44, עמ' 56). ברם השווה עוד שלא בשם ר' יהודה החסיד "השתערו מלך הנגב עם מלך הצפון", מאת ר' יעקב לונדין 'חד דמן חבריא דק"ק ליסא' שבפולין גדול, שיצא לאור באמשטרדם, תצ"א: 'עשירים אותיות רשעים. מלוכלך בחטאים ופשעים' (יח ע"ב). ברם על אף ביקורתו החמורה של בעל 'שם יעקב' על העשירים ודבריו בזכות העניים אין לטעות בכוונתו: הגלורפיקאציה של העניות היא ממנו והלאה, שכן בסיום הקטע נאמר: 'וחלילה שיש לכל עשירים [!] שווי בדעה כי יש עשירים בדעת ומחבבים דברי מוכיחי'...'. כיוצא בזה אצל ר' יעקב לונדין מליסא, וכן בנוגע לר' אליעזר ליפמן, ואין כאן המקום להאריך. וראה עוד לעיל, עמ' 122, הערה 91.

50 ראה ג. שלום, שבת צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, לפי המפתח, ערך הלכה.

51 ראה, למשל, דברי נחמיה, פר' ראה, עו, עמודה ד: 'כי בעול' הזה מחמת שקבלנו ממש רבינו דאיהו ב"ו ששכחה מצויה בו לפיכך נשתכחו כמה הלכות ועל ידי רוב הפלפול צריך להחזירן זה אומר בכה וזה אומר בכה ורבו הדיעות... ולפיכך צריך לדון לפני הדיין שידין כפי מה שעניו רואות אבל לעתיד לבא אינו צריך להחזיק בדעת הפוסקים כי אם שילמדנו ה' מפיו שהוא למוד שאין בו שכחה...'.
[422]

האישיים, ושלושת חיבוריו יעידו. אך בוודאי ובוודאי שאין לנתק את ביקורתו החברתית מכלל השקפתו הדתית, שנעימה אנטינומיסטית קלה מובלעת בה במידה זו או זו. וזו, ביקורתו על ההנהגה הרוחנית הקיימת, משלימה את המעגל, כפי שהוכח בתולדותיהן של תנועות לא-אורתודוכסיות.

[1]

אמרתי קודם שר' אליעזר ליפמן לא הוציא מכלל ביקורתו את החסידות — דבר הלמד משיטתו, והנה מצאנו בדבריו תגובה סמויה לחסידות ולמריבה הגדולה שהתעוררה בעקבותיה, והיא האקורד האחרון בספרו 'פתח התשובה ונחמות ישעיה', פירושו על הפרקים האחרונים בישעיה, פרקים סה—סו, שהם התרסה חברתית דתית חמורה, שלפי סימני הזהות המעולפים שבה כתובתה היא החסידות ומתנגדיה כאחד. בפרקים אלה מדובר בשתי סיעות יריבות, ובלשונו של מחברנו 'שני סוגים באישי ישראל' או 'ב' סוגי ת"ח... והמון עם המתדבקים'. פעולותיהן של סיעות אלו בשלושת המישורים החשובים בחיי הדת והציבור אינו כשורה, והם:

(א) לימוד תורה ופסיקת הלכה. חכמי הסיעה הראשונה 'שהיו דורשים ברבים משפטי ד' אבל לא היה בבחי' שאלה, שהדורש החליט בלבו שכדבריו כן הוא ועשה פעולות להעמיד שקרו, כמ"ש בסימן א' באריכות', היינו שלימודם ופסיקתם יסודם בפניות אישיות שרירותיות ופגומות, כפי שראינו בדבריו על ישעיה פרק א. לעומת אלה, חכמי הסיעה השנייה לוקים במיעוט לימוד 'שלמדו קצת בד בבד', ואף זאת מתוך מניעים פסולים;

(ב) תוכחה בציבור 'סוג א' לא הי' תוכחתם בחי' בקשה ממנו ית' ולא חיפוש אותו אלא להתגאות ולהתפרנס מזה. וסוג ב' לא הוכיחו כלל⁵². והצד השווה שבשניהם הוא העדר 'בקשה';

(ג) תפילה. 'הנה סוג א' הנ"ל מחמת שהיו בטוחים שיקבלו תשלומי הלימוד ע"כ לא הי' תפלתם בחי' בקשה לבקש השראת קדושתו ית' כ"א לצאת ידי הבריות, וסוג ב' לבשו לבנים בתפלתם כדי שירבו להם המון עם מוהר ומתן בשביל תפלתם. והצד השווה שבהם שלא היה תפלתם בחי' בקשה ולא חיפוש'. תלמידי-חכמים, מנהיגי הסיעות ומדריכיהן הרוחניים,

52 השווה דברי 'שבר פושעים': 'והנה הרשעים האלה שונאים לכל מגידי מוסר כי הם שונאים העצבות' (וילנסקי, כרך ב, עמ' 177, והשווה לעיל, הערה 43).

פרנסתם מהמוני העם נאמניהם — עובדה חמורה המשבשת את חובתם לקרוא להמוני העם לשוב 'אליו ית' ועי"כ לא היה גם תפלתם בשלימות'.

שתי הסיעות מתנגחות זו עם זו, 'שכל אחד מהם אמר לסוג השני "קרב אליך אל תגש"', לעמוד סמוך אצלי אפילו בלא נגיעה, שכח טומאתך יכנס ב'. אלא שאין המחלוקת ביניהן לשם שמים אלא 'לקבל מוהר ומתן'. חכמי הסיעה הראשונה, 'שכדורשים ברבים' אין כוונתם אלא 'לעשות קרדום להתגאות ולגנות סוג ב', כדי 'שיתפרנסו הם' ולא יריביהם; הם קושרים קשר על הסיעה הנגדית 'ואמרו על סוג הב' שהם לבושים לבנים ומתאחדים כדי שיהיו כחומה נשגבה עשוי' מ'לבנים' וכוונתם בדברי סרה אלה לזכות אותם והם יתפרנסו'. משום כך הם 'מקלקלים רוח המשפט' ומעוותים את הדין.

משמעותם הקונקרטית המרומזת של דברי ר' אליעזר ליפמן עולה מדבריו הזרועים בשני הפרקים הנזכרים, בייחוד בנוגע לסיעה השנייה, כגון 'לפי שלא היו לומדים תורה... נתאספו וספרו מעשה אבותיהם הת"ח... שעשו כמוהם וכבר מתו... ובלילה... ספרו משבח המון עם שהיו מחזיקים אותם'. 'הם דקדקו במאכלם להראות שרוצים לאכול דוקא מאכל טהור בלי פקפוק... איסור, וכן בכלי מלבושיהם שאלו אם יש בהם איזה פקפוק שעטנז'⁵³, אך כוונתם 'להתגאות להראות חסידות'. זאת ועוד, אנשי הסיעה השנייה יושבים כל היום 'להתענג בתענוגים' והם גם קשרו קשר 'על הת"ח הגדולים הדורשים חכמת התורה ברבים לחרף עליהם'; 'אוכלים ושותים ושמחים תמיד'; 'שאינם לומדים תורת ד' ואש יוקדת תמיד 'לבשל ולהתענג ורודפי' במרכבות כבוד להתגאות'. הסימנים שמחברנו נותן בשתי הסיעות ובמריבה שביניהן אינם משאירים מקום לספק בנוגע לזהותן: הסיעה הראשונה מייצגת את הסמכות הרוחנית הקדומה, את עולם ההלכה, כפי שתוארה בפירושו על ישעיה פרק א שהבאנו. ואילו סימניה של הסיעה השנייה — ואין סדר זה מקרי אלא היסטורי, היינו השנייה בזמן — לבישת בגדים לבנים, סיפורי מעשיות מצדיקים — 'מעשה אבותיהם הת"ח'; הזנחת לימוד תורה; עינוגי אכילה ושתיה ומרכבות כבוד; חירוף תלמידי חכמים גדולים 'הדורשים חכמת התורה ברבים'; הקפדה יתירה על כשרות המאכלים (שחיטה בסכינים מושחזים והקפדה יתירה על כושרם של השוחטים) ועל איסור שעטנז⁵⁴ — אלה הם מסימניה המובהקים של הדרך

53 השווה תולדות יעקב יוסף, פר' כי תצא ד"ה: ובזה יובן כי תקרב, קפז, עמודה א.

54 השווה אהרון וורטהיים, הלכות והליכות בחסידות, ירושלים, מוסד הרב קוק, תש"ך,

עמ' 193–195.

החסידית אם לאמיתה ואם בדמיונם המקטרג של המתנגדים. ראוי להטעים שהביקורת על הדיקדוקים היתירים באיסור שעטנז מצאנו כמותה בהשגותיו של ר' לייב מלמד: 'בזמן הזה אין לדקדק בדינים אלו כי לא היה דין זה רק הוראה בשעת מעשה ולא תמיד'⁵⁵. בצדק אומר מ. וילנסקי 'שהערה זו מסייעת לדעה שלייב מלמד לא היה חסיד, כי דווקא החסידים, כידוע, החמירו באיסור שעטנז'⁵⁶.

גם אלה וגם אלה לא ישרו בעיני מחברנו, ויותר מזאת — מריבתם הפוגעת בציפור נפשו של העם: שלימותו. לפיכך כל אחת משתי הסיעות תשא בעונש כפול: 'ואמר [הנביא] "יחדו יסופו נאם ד'", שכל אחד יתעניש בעונש שניה' על שלא נאחדו שזהו שלימות אישי ישראל'. ויש לזכור כי ר' אליעזר ליפמן, שכל ימיו ישב כנראה בברודי, היה עד-ראייה-ושמיעה לרדיפות החסידים בעירו ובסביבתה החל בכרוז נגד החסידים שיצא מקהל ברודי ביום כ' בסיון תקל"ב וכלה בשריפת הספר 'תולדות יעקב יוסף' בפני ביתו של ר' יחיאל מיכל המגיד מזלוטשוב שם בשנת תקמ"א⁵⁷, וכן השמדתו של הספר 'כתר שם טוב' שם בשנת תקמ"ה⁵⁸. המריבה הגדולה בין החסידים והמתנגדים שלא שככה בשעת חיבורו של ס' פתח התשובה ונחמות ישעיה והוצאתו לאור, הדיה הגיעו לאוזניו. ואף-על-פי שאלה ואלה לא היו טובים בעיניו לא יכול להתייחס בשוויון נפש לתבערה הגדולה שאחזה בבית ישראל למקומותיו והגיב עליה כפי שהגיב. בסיום פרק זה מתנחם ר' אליעזר ליפמן בתקוה, שבמקום מנהיגיהן הנוכחיים של שתי הסיעות יקום באחרית הימים 'יורש זכויותיהם... והמון עם שיהיו אז יירשו את המון עם הקודמים'. ובסיום דבריו בפרק סו: 'ולפי שאין לך דבר שעומד בפני התשוב' ובפרט כי רובא דרובא "מעשיה" ומחשבותיה לשוב להעביר רוח טומאה מן הארץ לקבל [צ"ל: לקבץ] כל הגוים והלשונות שפה ברורה יחד לקרוא כולם בשם ד' אלא שאין בידם לתקן המכשלה הנ"ל וז"א: "ואני מעשיהם" וגומר ע"כ "יבואו" תחלה "וראו את כבודי ושמתי בהם אות", הוראה שאני חפץ בהם "ושלחתי מהם פליטים" וגו' ויועילו בשליחותם שיביאו "את כל אחיהם" וגומר...'.
★

55 וילנסקי, כרך ב, עמ' 118.

56 שם, שם, עמ' 112.

57 ראה ש. דובנוב, תולדות החסידות, תל-אביב, דביר, עמ' 118–125; וילנסקי, כרך א, עמ' 27–74.

58 ש. דובנוב, שם, עמ' 166.

דומה שאפשר לסכם את דבריו בשבעה עניינים עיקריים:

- (א) חשד הזיוף שהטילו החוקרים בהשגותיו של ר' לייב מלמד על שום תוכנן אין לו על מה לסמוך. אדרבה תוכנן מאושש בשלושת חיבוריו של ר' אליעזר ליפמן, שקשריו המוחשיים עם ר' לייב מלמד אינם מוטלים בספק;
- (ב) השגותיו של ר' לייב מלמד וחיבוריו של ר' אליעזר ליפמן, כחיבורים אחרים שנזכרו כאן, הם מסימניה המובהקים של 'רוח התקופה', תקופת צמיחת החסידות והתפשטותה;
- (ג) ר' אליעזר ליפמן ור' לייב מלמד עמדו מחוץ למחנה החסידות וכנראה גם מחוץ לספיחי השבתאות, אם כי הגיונות שבתאיים השפיעו עליהם כשם שהשפיעו על מחשבת הדורות בכלל;
- (ד) היד שכינסה את השגותיו של ר' לייב מלמד והדביקתן למורי החסידות הראשונים, ידו של בעל 'שבר פושעים', היא היד שטפלה באותו חיבור עצמו את תורת 'התאווה ההפכית' או מחשבת 'כף רמיה' לתורתה של החסידות בדבר העלאתן של המחשבות הזרות;
- (ה) הרדיקליזם הדתי של מורי החסידות הראשונים מתון יותר מן המגמות הדתיות והחברתיות הרדיקליות שמצאנו בכמה וכמה חיבורים שנתחברו בימי צמיחתה של החסידות והתפשטותה;
- (ו) תקופת צמיחתה של החסידות במזרח-אירופה והתפשטותה היתה משופעת אמונות ודעות סותרות ומתנגחות והתסיסה הרוחנית שבה היתה גדולה מזו שמצטיירת לנגד עינינו על-פי ההיסטוריוגרפיה היהודית;
- (ז) העובדה שר' אליעזר ליפמן השתייך לחבורת הלומדים המקובלים בקלויז בברודי ועל חיבוריו הסכימו רבנים ידועי שם, וכן שספרו 'בית שלמה' נדפס שנית בשנת תרל"ג בהסכמת רבנים חשובים ללא שקמו עוררים על תורת 'כף רמיה' שבו, אומרת דרשני. לפנינו אפוא עוד חיזוק לטענה (לעיל, עמ' 383–392) כי מניעיה העיקריים (ודוק: העיקריים) של המחלוקת על החסידים אינם נעוצים במגמותיהם הרעיוניות אלא במהותם החברתית-דתית.

כלום ספר 'נזד הדמע' לר' ישראל מזאמושץ' הוא כתב פולמוסי נגד החסידות?

כיבושיה המסעירים של חסידות הבעש"ט מאפילים על הזרמים הרוחניים המגוונים שתססו במזרח-אירופה בימי התהוותה וראשית התפשטותה, זרמים שהדיהם לא נשמרו אלא בנידחי ספרים, ספרי דרוש ומוסר. הקורא שיטרח לתור על פני דפיהם הבלויים ובקיפוליהם יחוש בהם הדים עמומים של התגוששות רעיונית ואווירת בין-השמשות, בטרם גיבושם של זרמים רוחניים חדשים. דבריהם משקפים בין השאר שאיפה עזה להתחדשות דתית-רוחנית ולתיקונים חברתיים, שבסימניהם: התעניינות גוברת בספרי מחקר מימי הביניים, צמאון לחכמת הדיקדוק והחשבון, ביקורת על הפרנסות היהודיות וסדרי החיתון, ועוד¹. כמה ממחבריהם של ספרי דרוש ומוסר בימי צמיחת החסידות וראשית התפשטותה דיוקנם הרוחני והחברתי הוא מופת לזיווגה של תורה עם חכמה, כגון חכמי זאמושץ', אחת מתחנותיהם החשובות של 'מבשרי ההשכלה' במזרח-אירופה², מקום הורתם ופעילותם של ר' ישראל מזאמושץ', ר' שלמה חלמא, ר' יואל בעל-שם-טוב השני, ר' מרדכי בן מאיר (מחברו של הספר 'תבנית הבית' — ספר מוסר במליצה חרוזה), ר' חיים חייקא (בעל 'צרור החיים' על הרמב"ם וספר מוסר בשם זה), ועוד³.

חיבורו הקטן של ר' ישראל מזאמושץ' 'נזד הדמע', שנדפס לראשונה בדיהרנפורט תקל"ג, ולדעת החוקרים כמה מדברי הביקורת שבו מכוונים לחסידי הבעש"ט וממילא הוא אחת התעודות הקדומות על ראשית התפשטותה של

1 ראה לעיל לפי המפתח ('השכלה'). ראה עוד: ש. ורסס, השכלה ושבתאות — תולדותיו של מאבק, ירושלים תשמ"ח; ש. פיינר, השכלה והיסטוריה — תולדותיה של הכרת-עבר יהודית מודרנית, ירושלים תשנ"ה. עוד נתונים ביבליוגרפיים ימצא הקורא בשני הספרים האלה.

2 שם לפי המפתח: זאמושץ'. וראה עוד ר. מאהלר, החסידות וההשכלה, מרחביה, ספרית פועלים, 1961, עמ' 277–281.

3 לעיל, לפי המפתח.

החסידות, משתלב יפה במגמתם הרעיונית הכללית של 'מבשרי ההשכלה', כפי שמצאה את ביטויה בדבריהם של חכמי זאמושץ', וכן בחיבוריהם של חכמים אחרים בימי צמיחת החסידות.

לכאורה משופע 'נזר הדמע' בסבכי רמזים, שמשמעם הקונקרטי — ביקורת על חבורות החסידים החדשות, חסידי הבעש"ט, כדעת החוקרים. ברם, ר' חיים ליברמן השיג על דעה זו, ובמיוחד על דברי שמעון דובנוב⁴. השגתו של ליברמן, שאין שום הוכחה ממשית לקביעת החוקרים, זכתה לתגובה מפורטת מעטו של גרשם שלום⁵, שהביא בהרחבה לשונות מתוך 'נזר הדמע', פירשם וקבע, 'שכל המעיין במאמרים אלו בשלימותם לא יהא זקוק לתוספת ביאור על מטרותם, ס' נזר הדמע יוסיף בצדק להיחשב מקור קדום נכבד מאוד לתולדות התנועה [החסידות], מקור שלא מוצהו עדיין כראוי'⁶.

הטענות האחרונות בעניין 'נזר הדמע' שטוחות לעיני הקורא במאמריהם של ר' חיים ליברמן וגרשם שלום, ולא נחזור עליהן כאן. אולם דין הוא שנטעים, כי לא נעשה ניסיון לבחון את דברי ר' ישראל מזאמושץ' בס' נזר הדמע לאור דבריהם של מחברים בני זמנו וסביבתו, שכן בחינה זהירה ושיטתית מעין זו מעלה בבירור שכמה מחיצי הביקורת והלעג בחיבורו של ר' ישראל מזאמושץ' מכוונים לדרכי ההנהגה, להלכי רוח ולרעיונות, שניסרו בחלל עולמם של מקובלים, חסידים ודרשנים בימי צמיחת החסידות וראשית התפשטותה, ולא דווקא בחוגי החסידים החדשים.

טול לדוגמה 'נזר הדמע', מאמר א, פרק א. על הדברים הנאמרים שם אומר שלום⁷: 'אפשר היה לשער, שאמנם בחסידים מדובר כאן, אך לא דווקא בחסידי הבעש"ט, אלא באותן קבוצות של החסידים העממיים שקדמו לפעולתו ולהשפעתו [...] ברם, הדגשת הטבילות היתירות, שנוהגים אחדים מחוגים אלה לטבול, מכוונת כנראה דווקא לחסידים מסיעת הבעש"ט שהנהיג את השיטה המעדיפה טבילות מרובות על תענית'. אולם ההוראות על ריבוי הטבילות

4 ש. דובנוב, תולדות החסידות, תל-אביב, דביר (הדפסה שנייה תש"ך), עמ' 181, הערה 1; ח. ליברמן, "כיצד חוקרים חסידות בישראל?" בצרון, כרך לב, שנה טז, עמ' 113–120 (= ח. ליברמן, אהל רחל, ניו יורק, תש"ס, עמ' 12–20).

5 ג. שלום, "הפולמוס על החסידות ומנהיגיה בס' נזר הדמע", ציון, שנה כ, תשט"ו, עמ' 73–81. וראה תגובת ח. ליברמן לדברי שלום, היא נדפסה בתוך בצרון, שנה יז, תשט"ז, עמ' 114–122 (= אהל רחל, עמ' 24–35).

6 ג. שלום, שם, עמ' 81.

7 שם, עמ' 75.

וההפלגה בסגולתן היתירה אינן מחידושי החסידות החדשה, הן מצויות זמן רב קודם הבעש"ט, וכן בימיו ואף לאחריו אצל מחברים שלא השתייכו לחסידות⁸. דוגמה אחרת: בספר 'נזד הדמע', מאמר א, פרק ב, נאמר בין השאר: 'ואיש דל ומס"כן הוא יהיה על הסו"כן, כי הנה המלח"ם נועדו בקהל חסידים, חרפת אדם אשר בנקדים, מתקדשים ומתחסדים, ורבים מעמי הארץ מתיהדים'. על התיבות האחרונות שהטעמתי כאן, שהן חלקו של כתוב במגילת אסתר ח יז⁹, אומר ג. שלום¹⁰: 'מליצה זו מעניינת ביותר. המרכאות על "מתיהדים" מציינות את הדרשה הפולמוסית: עמי-הארץ, אנשים בורים וריקים, נעשים "יהודים". באיזה מובן? הם נעשים למה שנקרא בפי ההמון: "יהודים טובים", גוטע יידן בלע"ז, שהוא כינוי לצדיקים שבו השתמשו כבר בקבוצות הראשונות של החסידים'. הקשר האסוציאטיבי הלשוני שבין 'מתיהדים' לבין 'יהודים טובים', 'גוטע יידן', צדיקים, הוא רחוק כשלעצמו¹¹, ועל אחת כמה וכמה אם נתבונן קצת בלשון בני הדור, דורו של ר' ישראל מזאמושץ' ולאחריו, כמו בספר 'צורר החיים' לר' חיים חייקא מזאמושץ', בן עירו של בעל 'נזד הדמע', שהיה קרוב לו בחינוכו, בדעותיו ואף בדרכי המליצה¹². ר' חיים חייקא השתמש בכתוב האמור שבמגילת אסתר בהוראה חברתית חינוכית וכמשקל שכנגד לרעיון הפרישות החברתית, היינו תיקון דרכם של עמי הארצות, שאינו עולה בקנה אחד עם פרישות מבני אדם, כדבריו 'ההפסד שבה [בפרישות], שהמתבודד מתרחק מלפקח בדרכי מצב בני אדם, ואלו התערב עמהם גלה את מומם והחזירם למוטב, והוא פרשז¹³ מזיו תורתו על רבים מבני עם הארץ להתיהדם [ההטעמה שלי — מ.פ.] לכלות הפשע ולהתם החטאת ולהכניסם תחת כנפי השכינה'¹⁴. כן אנו מוצאים בדבריו של ר' חיים חייקא שימוש אחר במליצה זו, המבטא השקפת-עולם אופטימיסטית, באומרו, כי בהשפעת טובו של הקדוש ברוך הוא בעולם 'רבים מעמי הארץ מתיהדים'¹⁵. יתר על כן, אחד מבני מקומו של ר' ישראל מזאמושץ' בברודי, שחי

- 8 לעיל, עמ' 132, 138, 139, 339, 340.
- 9 רש"י מפרש 'מתיהדים': מתגיירים.
- 10 ג. שלום (הערה 5), עמ' 75, הערה 10.
- 11 ראה, למשל, דב סדן, "בין טוב למוטב", מאמר א: "יהודי טוב", בתוך ספרו בין שאילה לקנין, אוניברסיטת תל-אביב, תשכ"ט, עמ' 86–110, ובמיוחד עמ' 97 ואילך.
- 12 לעיל, לפי המפתח.
- 13 פרשז, על-פי איוב כו, ט.
- 14 צורר החיים, שער יג, שער הפרישות.
- 15 שם, שער יד, שער החדוה.

כדור אחריו, והוא ר' אליעזר ליפמן בן יהודה ליב סג"ל, שלרעיונותיו הדתיים-חברתיים הקדשנו את הנספח הקודם, השתמש גם הוא במליצה האמורה במובן השתכללותו והתעלותו ההדרגתית של העולם על-ידי התהליך של העלאת הניצוצות. בפירושו של ר' אליעזר ליפמן על תהלים ס, ג כתוב לאמור: 'הרבה ניצוצי קדושה שהיו בדרך שובב [...] באומות, השיבות אותם לנו ורבים מעמי הארץ מתייהדים'¹⁶. מכאן, שהמליצה 'מתייהדים' שימשה שימושים לשוניים ספרותיים שונים. לפיכך הטענה, שבעל 'נזר הדמע' השתמש בה כדי לרמוז על 'יהודים טובים' — תרגום עברי של הביטוי האידיומאטי ביידיש 'גוטע יידן', בוודאי שאין הוא עובדה ספרותית היסטורית, אלא השערה רחוקה בלבד, ולפי עניות דעתי השערה קלושה מאוד.

הדוגמה החשובה ביותר היא מסקנתו של גרשם שלום מדברי 'נזר הדמע', מאמר ב, פרק ג, וכן קצתו של פרק ד, שלצורך דיוננו כאן מן הראוי להביאם כאן בהשמטות:

כי ידעו וכי יבינו לברר ניצוצות הקדושה, ולכסות פני סטרא אחרא בושה, ותיקון גדול מתקנים באכילתם, יותר מכל זולתם, וגם אלה ביין שגו בשכר תעו, כהן ונביאי בעלי הש"ם, שגו בשכר מן היין נבלעו, וכל ימיהם כחגים, אוכלים ושותים וחוגגים [...] באמר' כי מבשרם יחזו אל¹⁷, כי מבטן מי יצא הרוח, ומלא ברכת ה' כדוד נפוח, כי אם מהם היודעים כדת מה לאכול [...] וגם נתון יתן בכוס עינו [...] וכאשר יהיה מלא על כל גדותיו יוציא רוח בטנו מאוצרותיו, והשמי' כל תהלותיו, וכסומא בארובה, דורש מעשה מרכבה, ומכריז סדר מצב גדודי מעלה.

שלום דוחה מכול וכול את טענת חיים ליברמן:

שהכוונה אינה יכולה להיות לצדיקי החסידים, שהרי המחבר מתאר אותם כלהוטים אחרי אכילה ושתייה [...] כמזמינים עצמם לסעודות ומתענגים על רוב טוב'. לטענה זו אין כל משקל: המחבר מגדיר את 'הכתובת' בדייקנות כזאת שגוזמאותיו הפולמוסיות אינן פוסלות את עיקר כוונתו. רק ע"י השמטת חלקים חשובים מאוד מדבריו (כגון דרשות הצדיקים על 'מבשרי

16 טל אורות עם מגדל דוד לר' אליעזר ליפמן, צד ע"ב.

17 על הכתוב (איוב יט, כו) "ומבשרי אחזה אלוה" נאמר בספר הזוהר (א צד ע"א) "מבשרי ממש".

כלום ספר 'נזר הדמע' הוא כתב פולמוסי נגד החסידות?

אחזה אלוה', או על הצדיק היודע לרצות את בוראו והוא המעלה את הניצוצות באכילתו), וע"י הוצאת דברים מידי פשטם אפשר היה לטשטש את כוונתם¹⁸.

וכן אומר שם ג. שלום בין השאר:

כמובן צדק ליברמן באמרו שהעלאת הניצוצות בשעת האכילה יסודה בתורת האר"י, אבל ההדגשה של נקודה זו והמפנה האישי המיוחד שניתנו לתורה זו בספרות החסידות, ומה גם לגבי תפקידי הצדיק ואכילתו בקדושה אינה דבר קטן ובטל. אך נראה לי שנקודה זו (הראויה לבירור כשהיא לעצמה) אינה טעונה הסברה בהקשר שלפנינו. הוא משתלבת יפה בתמונה הפולמוסית שר' ישראל מזאמאשטש צייר על קבוצות החסידים ומנהיגיהם בזמנו...¹⁹

אולם מן הראוי להטעים, כי אכן כמה מחברים בימי ר' ישראל מזאמאשטש' הבליטו בחיבוריהם את עניין העלאת הניצוצות בשעת האכילה, ואף דיברו בצדיק, אם כי לא בצדיק מצדיקי החסידים החדשים. יתר על כן, דברי הלעג בספר 'נזר הדמע' מסביב לעניין העלאת ניצוצות בשעת אכילת הצדיק, הם, כנראה, אחד מסימני הפולמוס שבין המקובלים ליריביהם, שרישום מרישומיו מצינו, למשל, בדברי ר' שמחה מזאלוז'יץ' בספרו 'לב שמחה'²⁰. בדבריו מובלטת השפעתה הרוחנית העצומה של העלאת הניצוצות בשעת האכילה, שכן תועלתה המטאפיסית כפולה: (א) היא מחלישה את כוחות הרע; (ב) היא פועלת לייחודן של ספירות תפארת ומלכות, או 'הויה' ו'אדני'. ואלה דבריו:

'מהאוכל יצא מאכל ומעז יצא מתוק' (שופטים יד, יד), דע"י אכילה בקדושה מברר הניצוצות מהקליפות ומתיש כוחם, כי הניצוצות הן חיות הקלי' ומעלה הניצוצות לשרשן אל הקדושה, ומאכל מספרו [=91] הוי"ה אדני [=91]. וזהו מהאוכל, צדיק האוכל, פועל יוצא בקדושה, והיינו יצא מאכ"ל שמתיחד הוי"ה אדני באחדות גמור. עוד עושה פעולה ומתיש כח הקלי' ומוציא מעז, שהן הקלי', את מיתוק שלה', והיינו "מעז יצא מתוק".

גדולה מזו, הלועגים לתורת העלאת הניצוצות מכונים בדברי ר' שמחה רשעים

18 ג. שלום (הערה 5), עמ' 79–80.

19 שם, עמ' 81.

20 לב שמחה, שער הקדושה, פרק ב. ראה עליו לעיל, לפי המפתח.

וטענותיהם טענות שווא הן כנאמר בהמשך שם על שופטים יד, יח:

'ויאמרו לו אנשי העיר מה מתוק מדבש ומה עז מארי': 'ויאמרו לו אנשי העיר' מה עז מארי ומה מתוק מדבש, 'ידוע אריה הוא מידת החסד... דבש מידת הגבורה [...] ולפעמי' חסד נכלל בגבורה וגבורה בחסד, כי הכל יחוד א'. והמריעים הרשעים' כפרו ביחוד, ויאמרו: מה מתוק מדבש?! בתמיה: היתכן שיש ניצוצות בקלי' והוא חיות שלה ויוכלו ע"י אכיל' צדיק לבור המתוק שלהן [...] והכל יפצה פיהם... וזהו [משלי יג, כה]: 'צדיק אוכל לשובע נפשו', השכינ' הנק' נפש ו' ליחד למעלה'.

על שגירותו של עניין אכילת הצדיק לשם העלאת ניצוצות בספרי דרוש ומוסר בימי צמיחת החסידות וראשית התפשטותה יוכיחו בין השאר דברי ר' משה בן זכריה כהנא בחיבורו 'אהל משה'²¹, המצליף בשבט לשונו על המסרבים לתמוך בתלמידי חכמים עניים:

דשעת אכילה שעת מלחמה, דצדיק אוכל לשובע נפשו, נפש ו', לקיים נפש הרוחני, כדי שהבטן רשעים, דהיינו הקליפות, יחסר מהם ניצוצי הקדושים מה שליקט הצדיק והת"ח והעני באכילתן... לפיכך הרשע שונא את הצדיק, דבשביל אכילת הצדיק יהי' 'בטן רשעים תחסר'. לפיכך אין מספיקין בעו"ה לעניי לומדי תורה והמה, הת"ח בעיני ערב רב, חשובים ככלבים...²².

ר' אברהם נח הלוי הלר, בעל 'זריזותא דאברהם'²³, שלפי הידוע לנו על-פי ספרו וכן ממקורות אחרים ברור לחלוטין שאין לשייכו לחסידות הבעש"ט, הטעים אף הוא את עניין 'קדושת האכילה' משום שקדושה זו היא 'בעילוי יותר מן קדושת התורה והעבודה'²⁴.

גדולה מזו ב'קונטרסים לחכמת האמת' לר' ברוך מקוסוב²⁵, אחת התעודות הספרותיות החשובות מימי ראשית החסידות, אנו מוצאים דרוש המאיר באור מבהיק את דברי ר' ישראל מזאמושץ' עד שדברי שניהם קשורים הם לכאורה זה בזה, אף כי קשה לקבוע אם יחסם זה לזה הוא כיחס שבין קול להברתו; ואם כן,

21 ראה עליו לעיל, לפי המפתח.

22 אהל משה, סא ע"א.

23 לעיל, לפי המפתח.

24 זריזותא דאברהם, צה, עמודה א.

25 ראה עליו לעיל, לפי המפתח.

מיהו אפוא בעל הקול ומיהו בעל ההברה. ואפשר מאוד שדברי שניהם הם זכר עמום לצחצוחי חרבות שבין אמונות ודעות שונות ומנוגדות שהיו להן ביטויים רבים בקרב בני הדור, והן לא היו קשורות דווקא בתורותיהם של מורי החסידות ובדרכי הנהגתם. דברי ר' ברוך מקוסוב נאמרו בדרך דרוש על הכתוב בספר יואל ב, כו: 'ואכלתם אכול ושבוע', וכן על הנאמר בספר שמות כד, יא: 'ויחזו את האלוהים ויאכלו וישתו'. בין הפירושים השונים אנו מוצאים שני פירושים החשובים לענייננו, וזה לשונם:

כי ידוע טעם על אכילתנו הוא לברר ניצוצי הקדושה מתוך הקליפות, וזהו 'ויחזו את האלהים ויאכלו וישתו', כלומר אין כוונתם להנאה גופנית של אכילה ושתייה, אלא לשם שמים להוציא ניצוצי הקדושה מהקליפה... עוד פי' אחר על 'ואכלתם אכול ושבוע' ועל 'ויחזו את האלהים'... כי אנו רואים שהקב"ה ברא באדם שני כלים נגדיים, כי החיך אוהב המתוק ולא חריף, והלב אוהב חריף ולא מתוק, כי לכן הלב נתון בשמאלו של אדם, שהוא יונק ממידת השמאל [דין], שהוא חריף. וכשהאדם רוצה לעשות שלום ביניהם מערב חומץ, שהוא חריף, עם דבש, שהוא מתוק... והנה כל מה שברא הקב"ה לא בראו אלא לכבודו, כדי שנשכיל ונבין את כבודו עפ"י הדוגמאו' והמשלים שנבין מן ענין עוה"ז, ככתוב [איוב יט, כו:] ומבשרי אחזה אלוה, וכך הוא הדוגמא למעלה המתק' הגבורו' בחסידים²⁶.

עוד ראוי להטעים כאן, כי נימה פולמוסית בעניין העלאת הניצוצות על-ידי אכילה אנו מוצאים אצל ר' משולם פייביש הלר, מתלמידיו החשובים של ר' יחיאל מיכל מזלוצ'וב. ר' משולם פייביש הזהיר בדבריו מפני פירוש פשטני של עניין העלאת הניצוצות בשעת האכילה: 'לא כמו חסירי השכל שבזמנינו הלומדים קבלה וסוברים שיוכלו לברר הניצוצים באכילה ע"פ כוונת האכילה'²⁷. כלום כוונתו ל'חסירי השכל' בקרב חסידי הבעש"ט בלבד, ושם דברי ר' משולם פייביש הם כפשוטם ומשמעם 'חסירי השכל' בקרב לומדי הקבלה בכלל, אם חסידי הבעש"ט ואם מקובלים או המתראים כמקובלים שלא מחסידי הבעש"ט. אולי מוכיחים דבריו, שהיו חוגים בקרב המקובלים בכלל שניצלו בצורה פשטנית וגסה את הרעיון הלוריאני על העלאת הניצוצות בשעת האכילה. סיכומו של דבר: כמה מאמרים בספר 'נזד הדמע' שג. שלום (וכן החוקרים

26 עמוד העבודה, קונטריסים לחכמת האמת, קכב, עמודה ד—קכג, עמודה ב.

27 דרך אמת, עמ' כב.

שקדמוהו) ראה בהם סימני-הכר לפולמוס נגד חסידות הבעש"ט, אין בהם אלא הד מהדי הזמן בכללו, ואין להסיק מהם מסקנה חד-משמעית ולראות בהם עדות ברורה ומוגדרת. אמת, הדוגמאות שהבאנו כאן מוסבות על מקצת סימני-ההיכר שהוצגו במאמרו של ג. שלום, אך לדעתי די בהן כדי לחזק את השגותיו של ר' חיים ליברמן, אף-כי האפשרות שהועלתה בדברי ליברמן, שדברי הפולמוס ב'נוד הדמע' מכוונים נגד חסידי הקלויז בברודי, שלל ג. שלום בדין.

הצדיק ושאלת דחיקת הקץ אצל ר' יעקב יוסף מפולנאה

ההנחה המקובלת, כי הגאולה תלויה בתשובה, שמסורת ארוכה לה בספרותנו, משמשת תשתית לשתי תפיסות סותרות: (א) תשובה וגאולה קשורות זו בזו בקשר של סיבה ומסובב, לפיכך חובה לעורר את העם למעשי תשובה, אשר תכליתם לאומית-אסכאטולוגית, כלומר, החשת קץ הגלות; (ב) תשובה וגאולה אינן מתרחשות בעת ובעונה אחת, אלא תחילה צריך לשקוד על התיקון המוסרי-הדתי, על קיום מצוות ועל לימוד תורה כיאות ולהאמין באמונה שלימה, כי המשיח בוא יבוא במהרה.

נעימה חדשה בתפיסה השנייה מצאתי בכתבי ר' יעקב יוסף מפולנאה, המבחין הבחנה חדה בין גאולה פרטית, שהיא התרחשות פנימית, גאולת הנפש מגלותה שאצל היצר הרע, לבין גאולה לאומית-אסכאטולוגית. הגאולה הרוחנית הפרטית, לא זו בלבד שאינה תלויה בגאולה הלאומית והיא ניתנת למימוש בתנאי הגלות, אלא היא שלב הכרחי בדרך לגאולה לאומית. הבחנה זו, שמצאה את ביטוייה בכמה מאמרים חשובים החוזרים ונשנים בוואריאציות שונות, בשם הבעש"ט ושלא בשמו, בכתבי ר' יעקב יוסף, הובלטה בדברי החוקרים, שהסתמכו, בין השאר, על מאמרים אלה, כדי להגדיר את אופייה של החסידות בראשיתה כתנועה דתית-חברתית, שמגמת פניה לריסונה של המשיחיות האקטואלית הדחופה. במיוחד נמצאים הדברים הללו אצל פרופסור גרשם שלום, בעל היובל הדגול, שלכבוד יום-הולדתו השמונים זומנה אכסנייה נכבדה זו¹. כאן המקום לציין, כי הבחנה דומה בין גאולה פרטית, גאולת הנשמה, לבין גאולה לאומית, מצינו בס' עולת תמיד, פירוש על סידור התפילה מאת ר' נתן נטע משיניאווה שבגאליציה, שנשלם בשנת תקכ"ו² ונדפס בשנת תרנ"ו. והרי כמה דוגמאות: 'כי גאולת הנשמות יהי' קודם גאולת הגופים' (מז ע"א); 'כי עיקר גאולה אנו מבקשים על

- 1 הנספח המובא כאן הוא קטע מתוך הרצאתי 'הרעיון המשיחי בימי צמיחת החסידות באספקלריית ספרי דרוש ומוסר', שהושמעה ב'יום העיון לרגל מלאת שמונים שנה לגרשם שלום, כ"ד-כ"ה בכסלו תשל"ח'. הרצאה זו כונסה בקובץ ההרצאות בשם 'הרעיון המשיחי בישראל', הביא לדפוס שמואל ראם, ירושלים תשמ"ב.
- 2 ראה: ר"נ נטע, עולת תמיד, מנחה לשבת, מב ע"ב.

גאולת הנשמות, שהם בתוך עמקי בור' (סא ע"א); 'בגלות הזה האחרון נבקש תחילה מאת ה' שיטהר לבבנו אליו, שיסלק היצה"ר' (שם, שם). אופייני למעמדו של הרעיון המשיחי בכתבי ר' נתן נטע הוא המאמר שזה לשונו: "שובה ישראל", בגלות, "עד ה' אלקיך" [הו' יד, ב], שיביא אותך לא"י, כי הדר בחו"ל כמי שאין לו אלוהים [כתובות ק ע"ב], וא"ת תלך עכשיו אמרו בגמ': "כל העולה מבבל כו' עובר בעשה כו'" ³ (עולת תמיד, מנחה לשבת, נב ע"ב). קורותיו של נתן נטע אינן ידועות לי, ולא מצאתי זכר לו בקורות העתים; בשער ס' קישוטי כלה נאמר בשם ר' שמעלקא מניקלשבורג, כי מחברו הוא 'אחד מל"ו צדיקים שבדור'. אם השתייך לחבורות החסידים או הזדהה עם תורתן, כיצד לא נשמר זכרו אצל רושמי קורותיה של החסידות? כלום משום שהיה 'אחד מל"ו צדיקים שבדור'? ואם לא זכה להימנות עם סופרי החסידות, משום שלא השתייך אליהם, הרי לפנינו תופעה מעניינת, שמעידה אולי על נביטתם של רעיונות מקבילים לרעיונותיה של החסידות ללא תלות וזיקה אליה. אכן, בכתביו אין זכר לתורת הצדיק שבחסידות, שהיא הסימן המובהק ביותר לפלגי החסידות השונים. לפיכך אפשר שלא השתייך לחסידות, ורק כמה מרעיונותיה שבו את לבו, כשם שמצינו מאמרים ונתזי מאמרים שונים מתורתם של מורי החסידות בספרי דרוש ומוסר, שמעיקרם אין לזהותם עם ספרותה של החסידות ⁴. מכל-מקום, אין מעמדו של הרעיון המשיחי בכתבי ר' נתן נטע משיניאווה קשור בתורת הצדיק. לא כך הדבר אצל ר' יעקב יוסף מפולנאה, כפי שמתברר יפה מפירושו הדרשני על חזונו של ר' יוסי בן חלפתא, שנכנס להתפלל באחת מחורבות ירושלים ונגלה אליו אליהו ושאלו: 'בני מפני מה נכנסת לחורבה זו' וכו' (ברכות ג ע"א). לפי פירושו של ר' יעקב יוסף, תפילתו של ר' יוסי היתה בבחינת דחיקת הקץ, כניסה לחורבה מרצון כדי להחיש את הגאולה הלאומית, כלומר, את בניין ירושלים ואת קיבוץ הגלויות, אך אליהו טען כנגדו, כי 'כלו כל הקצין ואין הדבר תלוי אלא בתשובה...', עד שאתה מתפלל על חורבת ירושלים שתהי' מהרה בבנינה ויתקבצו ישראל לתוכה בקיבוץ [!] גליות, וזה א"א כ"א אחר התשובה, א"כ יפה לך להחזיר העולם בתשובה, ואח"כ להתפלל על חורבת ירושלים. ר' יוסי התנצל ואמר, שחשש לפעול בקרב המוני העם, משום 'שהייתי מתיירא מהם, כי לא די שלא אוכל להעלותן למעלה למדריגתי בתשובה, שמא ח"ו הם יפסקוני מעבודתי ג"כ, לגרור אחר מדריגתם כדי להעלותם'. אך לדברי אליהו חובה להסתכן ולפעול למען

3 ברכות כד ע"ב: 'דאמר רב יהודה: כל העולה מבבל לא"י עובר בעשה שנאמר "בבלה יובאו ושמה יהיו עד יום פקדי אתם נאם ה'" [יר' כז, כב].

4 ראה לעיל, עמ' 361–376.

העלאת המוני העם ולעוררם לתשובה, אלא שיש לנקוט אמצעי זהירות, 'להתפלל תפלה קצרה ג"כ בכל יום... שיצליח בשליחותו של מקום להשיב בן אל אביו'. לקחו של ר' יוסי בן חלפתא משיחתו עם אליהו הוא, לפי ר' יעקב יוסף מפולנאה:

שאינ נכנסין לחורבה. גם שהשיבו ר"י כהוגן ממה נכנס בלבו צער חורבת ירושלים, מסתמא הזמן הי' מסכים אז להתפלל על החורבה, מ"מ היינו לר"י, וגם לפי שעה וזמן ההוא, משא"כ לכללות העולם, ובכל זמן, וודאי שאין נכנסין לחורבה... ולמדתי שמתפלל בדרך, ר"ל להחזיר בני העולם בדרך הטוב והישר... ואז יתפלל להש"י עבורם. ולמדתי [!] והמתפלל בדרך מתפלל תפלה קצרה עבור עצמו תחלה, שלא ילכוד במצודתן ח"ו, רק הוא יעלה עמו מעלה מעלה והם לא ירדו מטה מטה.⁵

סיכומו של פירוש זה: הכניסה לחורבה היתה מעשה חד-פעמי של ר' יוסי, וספק רב אם היתה זאת דוגמה לצדיקים אחריו עד לצדיקי החסידים, אך ברור, שאין מעשהו דוגמה לכל אדם, ובוודאי שאין הוא מעשה שבכל יום. הצדיק הוא מורה-דרך לתשובה, שהיא שלב הכרחי בדרך לגאולה הלאומית. ועוד, הוא שליחו 'של מקום להשיב בן אל אביו' — רמז למשל הידוע, המובא בכתבי ר' יעקב יוסף באופנים שונים, במפורש או במקוטע⁶, וזה עניינו: בן מלך אחד התרחק מבית אביו וירד לשפל המדרגה. כל נסיונותיהם של שרי המלך להחזירו אל מעלתו הקודמת לא עלו יפה, עד שאחד מהם, חכם ונבון, פשט את בגדי החמודות שעליו ולבש בגדי פחותים, שבאמצעותם דווקא מצא מסילות ללב הבן והחזירו אל חיק אביו. פשרו של משל זה: הצדיק, השר, החכם, לא די לו בתפקיד של מורה-דרך, מעורר וקורא לתשובה ולמעשים טובים, אלא עליו לנקוט דרך מחוכמת כדי להשפיע על המוני העם, ובמיוחד על החוטאים שבהם, היינו, עליו לרדת ממדרגתו העליונה על-מנת להשתתף בתהליך התשובה, לעלות ולהעלות. תורת הירידה היא אחת הסוגיות המורכבות ביותר בכתבי ר' יעקב יוסף, ויש בה דבר והיפוכו: חיובה של ירידה מרצון, מזה, כפי שמשמע ממשל השר שפשט את בגדיו ההדורים, וגינויה המוחלט, מזה, כפי שמצינו במקומות אחרים. לתורה זו נצטרפו גם מוטיבים רעיוניים שונים, מיסטיים ונפשיים, אלא שטעמה העיקרי היה הטעם החברתי-הדתי: העלאתם של המוני העם. פעילותו של הצדיק כמורה-דרך וכעוזר פעיל לאדם במצוקותיו הרוחניות והדתיות הוגדרה בדברי חכמים כ'משיחות שבגלות', שבראשה מעין 'משיח מעט', אך ברור, שאין

5 תולדות יעקב יוסף, קארעץ תק"ם, קלד ע"ג-ע"ד.

6 מראי-מקומות ראה: ג' נגאל, מנהיג ועדה [ירושלים], תשכ"ב, עמ' 130.

לראות בה פעילות משיחית לאומית, שכן אין כוונתה אלא להחזיר את בני־האדם בתשובה, כדברי אליהו לר' יוסי. אולם אין התשובה מכוונת להבאת המשיח לאלתר, כפי שמצינו, למשל, בס' שער המלך, אלא לגאולה מן היצר הרע, שהיא גאולה רוחנית ופרטית, כדברי ר' יעקב יוסף בכמה מקומות: 'שע"י תשובה יוצאים מגלות ושיעבוד היצה"ר לחירות עולם בסוד "קרבה אל נפש גאלה", ששמעתי ממורי זלה"ה'⁷; 'ע"י תשובה תצא הנשמה מגלות היצה"ר'⁸; 'וכמו ששמעתי פי' הפסוק "קרבה אל נפשי גאלה", כי קודם שיתפלל על גאולה כללית צריך להתפלל על גאולה פרטיות לנפשו ודפח"ח... שבא להורת [!] לאדם במה יתקרב אל הש"י לידבק בו שהו' עיקר התכליו', שיזכה לגאולה פרטיות השייך לנפשו ורוחו ונשמתו, כמ"ש "קרבה אל נפשי גאלה"'.⁹ פעמים מודגשת בדבריו תלותה של הגאולה הלאומית בגאולת היחיד; פעמים נאמר בהם, כי 'גלות הנשמה גורם גלות השכינה ומזה נמשך הגלות ממש בין האומות עד שישובו, דהיינו שתשוב הנשמה למקומה, והשכינה למקומ', ואז ישובו מגלות הגשמי למקומן לירושלים ממש'¹⁰; פעמים מוטעמת בהם האפשרות לגאולת הנפש בגלות דווקא, שהרי גאולה זו אינה תלויה בתנאים החיצוניים, היינו, בגלות הלאומית. מאמרים אלה, המוצבים בכתבי ר' יעקב יוסף בניסוחים שונים, מעידים על דעה מגובשת, שבימים ההם היתה במידה רבה תגובה למשיחיות פעילה ודחופה, שהחזיקו בה לא רק שרידי המאמינים השבתאיים, אלא גם חוגים ואישים כדוגמת ר' מרדכי בן שמואל, בעל ס' שער המלך.

עמדתם המרסנת של מורי החסידות הראשונים קרובה לעמדת 'מבשרי ההשכלה' מבחינת האמונה באפשרות לקיים את ייחודו הדתי־הלאומי של ישראל גם בגלות, לעומת ההשקפה הקודרת על חיי הגלות אצל בעלי המגמה הרדיקאלית, מסוגו של ר' מרדכי בן שמואל, מזה, ועמדתם הפושרת קמעה של מחברים יראים, מזה. ברם, אם נבקש צד שווה בין מגמתו של בעל ס' שער המלך לבין מגמתם של מורי החסידות הראשונים, כפי שזו מצאה את ביטוייה בכתבי ר' יעקב יוסף, הרי זהו האקטיביזם, היינו, הקריאה הנמרצת לשינוי פני המציאות, אלא שזה תבע לרכז את המאמצים העיקריים במעשי תשובה לשם החשת הגאולה הלאומית, ואלה את תיקונם המוסרי הדתי של ישראל גם כמטרה בפני עצמה וגם כתנאי קודם לגאולה הלאומית.

7 תולדות יעקב יוסף, קפט ע"ב.

8 צפנת פענח, פיעטרקוב תרמ"ד, כו ע"א.

9 תולדות יעקב יוסף, עט ע"ב.

10 צפנת פענח, כה ע"ג.

מפתח השמות והעניינים

אדם ראשון 245	אבי"ע (אצילות, בריאה, יצירה, עש"ייה) 352
אה"ו (אלטונא, האמבורג, ואנדסבק) 82	אברהם 293 258 251 111 110 86 37 299 297
אהבה 241 240	— בעל מידת חסד 293 258
— רעה (נפולה) 258 257	— ירידתו למצרים 259 258 252 251 300 297—293
אהבת ה' 327 324 317 271 208 204	אברהם אביש בן צבי הירש 39—35 17 106—104 109 110 137 194 213—217 215
אהרן בן יהודא הלוי 144 40	אברהם בן אליעזר כהנא 101 100 285 164 116 112 104
אהרן בן ישעיה קרעגלושקר 44—42	אברהם בן יהודא הלוי 42 41
372—365 286 166 153 144 95 65	אברהם בן יעקב אור שרגא (א"ש) פייוויל 65
אהרן ולדן 367	אברהם בן יצחק הכהן 306
אהרן זעליג בן יהודא ליווא 44 33	אברהם בן יצחק שלום 59
312 300 219 203 198—196 167 45	אברהם גרשון מקוטב — ראה : גרשון מקוטב
אהרן מזאמושץ' 61	אברהם הורוויץ (אבי השל"ה) 210
אהרן שמואל הכהן 110 55	אברהם זאב בן יעקב ישראל הלוי 70
אהרן שמואל קידאנובר (מהרש"ק) 125 176—178 183 192 193 195 300	אברהם זבארזיר 113 108
אומאן 68	אברהם חיים שמחה בונם מיכלזאהן 35
אונא, יוסף 35	אברהם יעקב אפרים מקראקא — ראה:
אוסטרהא 169 82 79	אפרים מרישא מ"מ דק"ק ברודי
אוקראינה 83 77 68	אברהם נח הלוי הלר 41—39 34 22 180 168 139 111
אורבך, אפרים א. 178 107 105 99	אברהם שמואל בן איסרל 72
185	אברהם שמשון בן ר' יעקב יוסף מפול"נאה 241
אותיות התורה 106 107 347 350	
360 358—354	
אטינגר, שמואל 98 70 66	
אטקס, עמנואל 305	
איגעל, אליהו 55	
אידלברג, שלמה 141	
איבשיץ, יונתן — ראה : יונתן אייב"שיץ	
אימאננציה אלוהית 263 262 239 238	
אירגאס, יוסף 325 324	

אכילה, קדושת ה— 86 48 41	אמירת דברים בשם מי שלא אמרם 13
אכיש מלך גת 264 263 244 243	אמסטיסלאב 83 65
אלגאזי, שלמה 226 222 195 186—183	אמסטרדם 93 82
אלטונא 82	אסף, שמחה 379 337 307 135 134 90
אליהו בן משה גרשון מפינטשוב 34	אפטא 87 72
45—47 107 116 117 120 129 143—	אפרים מוכיח 104
145 168 169 243 339 340	אפרים מלונצ'יץ 308 208 187 186 13
אליהו הגאון מווילנא 90 89 53 52	338
94 186 367 370 378	אפרים מסודילקוב 139 132
אליהו די וידאש 271 239 208 102	אפרים מרישא, מ"מ דק"ק ברודי 31
315 375	49 72 79 87 88 147—150
אליהו הכהן בעל "שבט מוסר" 185	אפשטיין, יחיאל מיכל 278 277
343	אקלקטיציום רעיוני 279 57
אליהו מגזע פינס 11	האר"י — ראה : לוריא, יצחק
אליעזר אזיקרי 356 208	אריה גלינר — ראה יהודה לייב המו-
אליעזר בן זאב 376 193 140 48 47	כיח מפולנאה
אליעזר בן מנשה 113 50—48 33 14	אריה ליב, אב"ד סקאהל 54
116 120 129 130 143 168 272 287	אריה ליב, אב"ד קראקא 201
316	אריה ליב בן שמואל 169 69
אליעזר בן צבי הירש 104 51	אריה לייב, המוכיח מפולנאה — ראה :
אליעזר בן ראובן כהנא 113 51 50	יהודה לייב המוכיח מפולנאה
אליעזר בעל "מעשה רוקח" 87	אריה לייב מפיסטין — ראה : יהודה
אליעזר ליפמן בן יהודה לייב 103	לייב מפיסטין
193 212 213 215 218 228 257 268	"אריך אנפין" 260
388 389	ארץ ישראל, קדושת — 88 81
אליקים געץ בן מאיר 219 218	אשכנז — ראה : גרמניה
אלכסנדר זיסקינד בן דוד קאנטשיגר 168	אשר צבי בן דוד 169
אלכסנדר זיסקינד מהורודנא 33 14	
51—53 111 138 168 316 317 360	באבער, ש. 122
372—375 384	בארדיטשוב 55
אלעזר בן שמעון בן יוחאי 262	באטירקעס 46
אלעקסינעץ 42 41	בגדים לבנים 310
אלשיך, משה 199 146 123 121 72	בוטשאטש 343 139 138 31
209 242 243 309 311—313 319	בוליחוב 40
אמונה תמימה 337 236	בועז 246
אמונת אבות והשגה עצמית 365	בחיי בן אשר 355
אמירת דברים שלא בשם אומרם 54	בחיי בן פקודה 313 226 167
143—146	בטחון 150

מפתח השמות והעניינים

גאולה 59 81 98 99 166 175 177	ביבער, מ. מ. 79 187
182	ביסטריץ, מאיר כהן 74
גאולת הנשמות 86	ביק, אברהם 307
גבורות רעות 255 256	בן-יחזקאל, מרדכי 70
גדליה מליניץ 19 28 251	בן-יעקב, י. א. 367
גוטמן, י. י. 59	בן-שלמה, י. 16
גונטא, גזירות — תגובות ל — 68 76 —	בן-ששון, חיים הלל 114 146 385
387 87 83 78	בניהו, מאיר 29 359 368
גיהנום, ירידת נשמות צדיקים ל — לשם	בנימין וואלף בן יקותיאל 379
העלאת נשמות רשעים 280—302	בנימין וואלף בן מתתיהו 101
גינצבורג, מרדכי אהרן 140	בנימין זאב וואלף בן יעקב משרבשין
גינציג, י. 344	32 53 54 82 120 121 144 152
גלבר, נ. מ. 22 39 40 60 61 79 81 139	בנימין מזאלוויץ 117 118 120 150
368 351 225 150	255—257
גלות, ראיית ה — 63—65 68 81	בעל-שם-טוב — ראה : ישראל בעל-
גליקסמן, פנחס זליג 218	שם-טוב
גליקסברג, ש. י. הלוי 54 104	בעלטרמאנצי 43
גניבה ספרותית 13 14 94 95	בעלי שם, מעמדם 22 136 137 (ראה
הגר"א — ראה : אליהו הגאון מווילנא	גם : 'פועל ישועות')
גרוסווארדיין 169 46	בעלי תשובה — ראה לפי : תשובה
גריידינג 166 85	בער, י. 155 201
גרינוואלד, יקותיאל יודא 46	בערמאן סג"ל 379
גרמניה, יהודי — לעומת יהודי פולין	הבעש"ט — ראה : ישראל בעל-שם-
380 93	טוב
גרשון קוטבר (קוטוור) 25 31 32	בצלאל הלוי מזאלקווא 54 55 188
92	בראדשין 39 41 168
גשמיות, עבודת ה' ב — 48 83 86 261	בראילוב 90
366 266 265 262	ברודי 22 31 32 39 41 42 60 61
דביקות 19—21 23—25 27 33 63	64 70 72 79—82 86—88 103 108
374 373 110 97 85	114 147 148 150 188 223 225 286
— אותיות התורה, דביקות על-ידי	ברוך כהנא רפא פורט 87
ראיית — 354—355	ברוך מקוסוב 16 17 55—58 119 120
— בשכל הפועל 74	124 147 150 151 182 193 219 270
— והתבוננות, עילוין על תלמוד תורה	325 326 355—357 359
356 355	ברך בן אליקום גצל 102 125 126
— מושג ה — בחסידות הבעש"ט 346 —	168 177 192 344 380 381
351	ברלין 46 49 83
	ברנפלד, ש. 66 75
	ברעזאן 41 42

מפתח השמות והעניינים

האאס, יוסף 55	— משמעויות שונות למושג — 348
האגיוגראפיה 22 36 136	349
האמבורג 82 83 93	דבר, מגפת ה— 68 76 77 151
הארקאוי, אלכסנדר 127	דוב בער בירקנטאל מבוליחוב 40
הברמן, א. מ. 372	דוב בעריש (בערוש), מ"מ דק"ק גריי
הורודנא 14 33 51—53 168	דינג 85 166
הורוויץ, אברהם 210	דוב בר, המגיד ממזריץ' 20 33 57
הורוויץ, יהודה לייב 18 34 35 270	95 110 205 206 209 215 265 269
331—333 337 345	275 276 278 299 349 356 361—
הורוויץ, ישעיה — ראה : של"ה...	367 369—371 378 389
הורוויץ, מרדכי הלוי 35	דוב חיילים 194
הורוויץ, פינחס אליהו 152	דובנא 72
הורוויץ (איש הורוויץ), צבי הלוי 137	דובנא, שלמה 92
היילפרין, יואל — ראה יואל היילפרין,	דובנוב, ש. 29 37 136 305 346 372
בעל-שם-טוב השני	377
היילפרין, ישראל 46 101 102 306	דובראוויטש (דוברוביץ') 90 92
313 379	דוד 243—245 263 264 266 267 375 ;
הילער, משולם 55	מלכות בית — 246
הירץ רוכל 72	דוד אב"ד אה"ו 82
הלאומיץ 93 167	דוד בן יוסף כץ (דוד מקרוטושין) 58
הלכה — ראה לפי : תלמוד תורה	59 146 167 198 199 203 222 223
הלר, אברהם נח הלוי — ראה : אברהם	300 335
נח הלוי הלר	דוד בן צבי הירש 11 60 113 152 222
הלר, משולם פייביש — ראה : משולם	דוד דרשן 114
פייביש הלר	דוד לידא 13 142
העלאת —	דוד ניטו 183
— המוני העם — ראה : צדיק : ירידת	דוד הקארו בן יצחק מזבארוב 118
ה—	130 131 382 383
— מחשבות זרות ורעות — ראה לפי :	דולינא 39 41 168
מחשבות זרות ורעות	דין 232 ; שורש חסד ב— 261
— מידות רעות — ראה לפי : מידות	דינור, ב. 12 18 21 61 84 90 96
רעות	320
— ניצוצות — ראה לפי : ניצוצות	דמבובסקי (בישוף) 334
— נשמות רשעים מהגיהנום — ראה	דן, יוסף 132 187 239 240 275 280
לפי : צדיק : ירידת נשמת— ;	דסא 83
רשעים	דרובנין 94 168
— הרע — ראה לפי : רע	דרשה, חלקי ה— 135 ; חריפות למד-
המרה פראנקיסטית — ראה פראנקיזם...	נית בעת ה— 251
הפנמה, מגמת ה— 242 320 337	דרשנים — ראה : מוכיחים...

מפתח השמות והעניינים

זבארוב 118 130	הקר, י. 218
זוהר ס' ה— כספר קדוש 103 ; "ראש	הראדלה 379
כל המוכיחים" 102	השכלה 129 161 336 337
זורוויץ (כפר ליד פשמישל) 69	— "מבשרי ההשכלה" 20 21 33 34
זלאטאווא 64 65 99 168	45—47 61—64 74 313—331
זלמן הענא 56	— — חכמי זאמושץ' 34 74 306—308
"זעיר" 260	השל, א. י. 25—32 54 92 167
זעלווע 51	השל צורף 100
זעליג בן יצחק אייזיק מרגליות 379	'השתוות' 119 120 374—376
	התמנות הקהל 52 53
"חברא קדישא" 52	ואנדסבק 82
"חברא קדישא" של ר' יהודה החסיד	וואלברום 168
368	וואנילוב 168
"חברא קדישא של המתענים עשירי"	וואראנאווי 42 43
50	וזהין 35
חומר וצורה, בעלי חומר ובעלי צורה	וויזל, נפתלי הירץ 56 337
254 289 351	ויעלקאטש 75 153 167
חזנים 311 380	ווישניצר, מ. 40
חטא, הטוב הגנוז ב— אחרי תשובה	וולפסון, צבי א. 199
204 238—241 ; קדושת ה— 182	וויזל... — ראה : וויזל...
(ראה גם : עבירה)	ויטאל, חיים — ראה חיים ויטאל
חיים באסקביץ 43 368 369	ויטאל, שמואל 259 329
חיים בן מנחם נחום צאנזר 33 60 61	וייס, יוסף 22—25 96—98 112 115 124
79—81 223—225 286 308 344	132 136 144 147 170—172 206 207
חיים בן פינחס 46	215 233 240 265 273 276—278 280
חיים בנבנשת 243	281 289 305 346—348 355 358
חיים ויטאל 29 114 249 259 281 282	וילנסקי, מרדכי 37 47 51 94 132 220
329	257 305 321 329 337 338 346 372 377
חיים חייקא מזאמושץ' 20 34 61—64	388 389
167 168 306 308 337 345 348 349	ולדן, אהרן 367
חיים הכהן ראפפורט 41 66 75	
חיים מוולוז'ין 305	זאב וואלף אלטשול 245 246
חיים סג"ל לנדא 66	זאב וואלף בן יוסף 127
חילוק, פלפול וחריפות-של-הבל 62	זאלוז'יץ 90 92
307—309 311 318 329 330	זאלקווא 54 55 69 70
חיצוניות, זלזול ב— 13	זאמושץ' 20 34 61—63 74 108 136
חכירות ("אורנדט") 53	137 167
חכם צבי (צבי אשכנזי) 93	זאריק 82
'חכמות זרות', יחס ל— 359	

מפתח השמות והעניינים

- עדות היסטורית על — 141—131
344 338 320 306
- צבועה ועם־ארצית 89 161 310
346—338 311
- רעיונות ה— בספרי דרוש ומוסר :
'יסוד ושורש העבודה' לר' אלכ—
סנדר זיסקינד מהורודנא 168 53
375—372 ; כתבי ר' אליעזר בן
זאב 47 48 376 ; כתבי ר' ברוך
מקוסוב 57 58 ; כתבי ר' נתן
נטע משיניאווה 86 ; 'לחם תרו—
מה' לר' אהרן בן ישעיה 95
372—365 ; 'עוזר ישראל' לר'
ישראל לייבל 220 221 390 ;
'שפה ברורה' לר' שרגא פייבל
95 365—361
- חשק (ראה גם : חמדה גשמית ; יצר
הרע ; מחשבות זרות) 21 22 186
204 207—209 211 228—233 253
261
- הרהורי חשק — תנאי לדביקות
257
- 'יתרון האור נמשך מהחושך' 254
- 'מי שלא חשק לאשה דומה לחמור'
209
- טארטיקאוו 72
- טארנה 168
- טארנוגרוד 48 49 74 167 168
- טבילות 132 138 139 339 340
- טהור מגו טמא 179 181
- טיקטין 47 51 94
- טעטיאוב 68
- טשאוס 72
- טשעכנאווצא 378
- טשערקאוו (פלך מוהילב) 72 168
- יאברוב 168
- יאנוב דליטא 35
- יארוסלאב 46 379
- ידידיה גוטליב 114 146
- חכם להרע 234
- חכמת חובת האיברים והלבבות 315
- חמדה גשמית — שורשה חמדה רוחנית
241—238
- 'חמדת ימים', ס' 75
- חנוך העניך מזאלקווא 55
- חנינא ר' 16 17 185 272
- חסד 232 293 ; שורש חסד בדין 261
- חסדים רעים 255 256
- חסיד, חסידים (ראה גם להלן : חסידות)
— והכובש את יצרו 216
- חבורות — 306 320 342—344 ; בבו—
טשאטש 138 139 343 בקוטב
25 26 166 167
- 'יראים', 'כשירי הדור', 'יחידי
ישראל' 391 392
- 'כללי' 343
- מוהר"ן, ה— בכתבי ר' יעקב יוסף
מפולנאה 24 25 30
- מקובלים ופרושים 52 107 148
158—163 316
- עמי הארץ 225 ; הסבר וצידוק ל—
343
- 'פרטי' 343
- תואר ה— 30 31 89
- חסידות
- 'אנטוזיאסטית קיצונית' 347
- חקר ה— חשיבותם של ספרי דרוש
ומוסר ל— 12
- מחלוקת על— 305 306 337 346
356 359 360 377—392
- — הדבקת הוראות השל"ה למורי
החסידות 387—390
- — על ר' יעקב יוסף בשארוגרוד
390—392
- — בליטא 90 189 210—305 370
377
- מנהגי — ביקורת ולעג על הנוהגים
מנהגי — 163 339 340 342 343

מפתח השמות והעניינים

יוסף בן ברוך מקוסוב 55	ידעיה בן אברהם בדרשי (הפניני) 60 59
יוסף בן דוב בער, אב"ד ליסקאווא 215—	יהודה 246
64 127 128 139 167 188 213	יהודה ר' 238 189 188
389 328 228 217	יהודה אהרן משה אלטשולר 315
יוסף בן מאיר תאומים 28 18	יהודה בן יחזקאל כץ מליסא 270
יוסף בן מנחם משטיינהארט 337 270	יהודה החסיד 368 122 100
יוסף בנימין זאב וואלף, אב"ד שיני-אוה 54	יהודה הלוי מ"מ אלעקסניץ 42
יוסף צרפתי 186 184 183	יהודא ליב בן יקותיאל 31
יוסף קארו 316—314 251	יהודה ליווא בן בצלאל (מהר"ל מפ-ראג) 308
יורבארג 121	יהודה לייב הורוויץ — ראה לפי : הורוויץ, יהודה לייב
יחזקאל לנדא — ראה : לנדא, יחזקאל יחיאל מיכל, אב"ד פרעמסלא 137	יהודה לייב, המוכיח מפולנאה 28 25
יחיאל מיכל אפשטיין 278 277	33 97 142 169 240 241 260 317
יחיאל מיכל מזלוטשוב 40 33	331 318
יחיאל מיכל מרגליות 79 31	יהודה לייב מפיסטין 109 97 31 27
ייחוד : הויה ואדני (תפארת ומלכות) 252 ; קב"ה ושכינתי' (תפארת ומל-כות) 360 328 ; הספירות 271 262 ; שם הויה בד' אותיותיו 241 232	147 150 151 221 255—257 260 289 297
'ייחודים' 323—321 ; 'עסק ייחודים' 262	יהודה לייב מרגליות — ראה : מרג-ליות, יהודה לייב
יעל 298 243 241	יהודה לייב פוחוביצר 135 50 14 13
יעקב 266 258 250—247	201 272 284 285 312 315 316 318
יעקב אור שרגא (א"ש) פייוויל 64	378 381 382
65 102 127 142 144 168 189 195	יהושע 267
368 342 286 228 222	יהושע בנבנשת 243
יעקב בן יחזקאל סג"ל 165 122 99	יהושע העשיל לעוויןשטיין 35
386 385 379 345 344	יואל היילפרין, בעל-שם-טוב, השני 306 137 136 74
יעקב יוסף בן יהודה (ייב"י) 187	יוחנן בן זכאי ר' 288 286 283 282
יעקב יוסף מפולנאה (מבחר מקומות) 86 79 61 33 31—29 23 20—15	289
—123 111—109 107 98—96 92 89	יונה גירונדי 384 152 99 98
170 163 162 151—147 130 129 126	יונתן ר' 222 185
274 268—228 221 212—200 183 171	יונתן אייבשיץ 351 336 192
382 378 351 302 301 298—288 279	יוסף 156 ; מכירת- 17 195 216
392—388 386	יוסף אב"ד ברוד 82
יעקב ישראל הלוי, המגיד מקרמניץ 151 147 94 93 71—65 33 28 20	יוסף אירגאס 325 324
	יוסף בן אביגדור, אב"ד טארניגרוד 319 316 314 313 167 74

מפתח השמות והעניינים

הכללת מצוות עשה במצוות	287 228—225 222 203 202 169 167
לא-תעשה ומצוות עשה במצ-	387 359 346 345 335—333 331
וות לא-תעשה 209—211 214	יעקב לונדון 122 74
216 278 387—390 ; 'יתאוה	יעקב מהאניפאליע 26
ויחשוב בלבו היפך המצוה'	יעקב עמדין 192 80 79
212 213 233 268	יעקב קראנץ המגיד מדובנא 151
— — — אופני שימוש עיקריים בהו-	יעקב (יאקב) רטניר 104
ראות השל"ה 213—218	יערי, א. 12 75 84 87 88 102 132
— — הפיכת רע לטוב 211 229 233—	192 317 324
238	יצחק 258
— — הפיכת תאוה גשמית לאהבת ה'	יצחק, אב"ד קריסנפאלי 200 232 233
213—215	יצחק אברבנאל 116 122
— — התגרות ב— מרצון 205 206	יצחק אייזיק, שוחט מכפר זורוויץ 69
218 ; ייחוד עם אשה 215—	70
217	יצחק בן אליקום מפוזנא 277
— — חשיבותה של ההוראה על— במ-	יצחק בן בן-ציון 71 72 87 116 120
סכת רעיונותיהם של מורי	312
החסידות 240 246 253 257	יצחק ברייטר 26
261	יצחק דמן עכו 208 209 218 229
— — סייגים בכתבי ר' יעקב יוסף	230 234
205 265—267	יצחק זימל 55
— — קריעה על מנת לתפור 217	יצחק הלוי סג"ל לנדא 47 79 94
— עדיפותו על יצר הטוב 180	יצחק מבלז 69
— תוכו וברו של ה— 212 233—238	יצחק מדרוהוביץ 54
יראה, יראת 240 241	יצחק מזאמושץ' 61 62
— ה' 327	יצחק מיכל 55
— העונש 63	יצחק עראמה 199 209 242—244
— הרוממות 64 316 322 324 363	יצר הרע (ראה גם : חמדה... ; חשק...)
365 366	— עבודת ה' באמצעות ה— 41 167
— רעה 257 258	180 204 205 211 215 220 221 236
ירידת הצדיק— ראה לפי : צדיק	238 389
ישכר בלאך בן שמשון 105 146	— — גינוי ההוראה על— 59 61 184
ישראל בעל-שם-טוב (מבחר מקומות)	185 222—228
16 17 19—23 26 30 33 37 39 41	— — גניבת דעתו של ה— 247—253
61 79 81 84 97 131—133 136—139	263—266 ; 'כף רמיה' (התא-
142 143 172 200—203 207 208	ווה ההפכית') 218 388 ;
221 229 238—240 273 274 278 301	'מירמה' קדושה 213 217 218
302 346 347 358 359 365 366 371	244—253
ישראל דרשן 379	— — הוראות השל"ה 209—218 301 ;

מפתח השמות והעניינים

268 257 228 218 213 מלמד	לייב	ישראל חריף 37
390		ישראל יפה, אב"ד שקלוב 272 163
36 35 ליסא		378 343
167 64 ליסקאווא		ישראל הלוי קיטובר 208
66 לנדא, חיים סג"ל		ישראל לייבל 220 221 365 390
—145 123 88 87 79 59 לנדא, יחזקאל		ישראל מזאמושץ' 34 74 92 136 306—
—335 331 200 189 188 161 150 147		308
337		ישראל עלקושר 379
94 79 47 לנדא, יצחק סג"ל		יששכר בערוש 378
לנדא, מרדכי בן יצחק הלוי סג"ל		
51 48 47		כהן-צדק, יוסף 324
לעוויןשטיין, יהושע העשיל 35		כוונה ומעשה 244—242
לעוויןשטיין, יוסף 37		כוונות האר"י 85 271 322 327 335
לקחנות ספרותית 13 14 94 95		— ביקורת על המתפללים ב— 125
		336 335 126
מאהלר, רפאל 18 21 60 132		כלב 236 263—267
מאיר ר' 121 130 231 234 263—265		כ"ץ, בן-ציון 45 90
מאיר, אב"ד לאסק 218		כץ, יעקב 385
מאיר בן משה מייזלש 137		כתבי האר"י — ראה : קבלת האר"י
מאיר בן משה מקרעשוב 31 148		
מאיר בן צבי הירש קריסטיאנפולר		
232		לאם, נחום 305
מאיר מרגליות 79 151		לאקטש 87
מאיר תאומים 28		לבוב 41 66 82 137 142 ; גליל- 79
מאמרים זהים או דומים בשם חכמים		168
שונים 16—19 21 23 24 27—32		לובלין 35 36 83 137
המגיד ממזריץ' — ראה : דוב בר המ-		לוט, בנות — 243 245
גיד ממזריץ'		לוי יצחק מבארדיטשוב 51 62 365
'מגיד' מן הסטרא אחרא 194		366 369—371
מגיד-שטיינשניידר, הלל נח 330		לוינזון, י. ב. (ריב"ל) 71
מגידי שיעור לרבים 49 153 157 164		לונדון 82
312 ; 'כוכבים בינונים' 157		לוצאטו, משה חיים (רמח"ל) 243
מגידי — ראה : מוכיחים...; תוכחה		לוצק 151 152
בשער		לוקוב (לוקאבי) 35 137
מהלמן, ישראל 42		לוריא, יצחק (האר"י) 125 283 284
מהר"ל מפראג 308		286 327 355 356 359 360
מהרש"א (שמואל אידלש) 237 238		לחובר, פ. 45 353
327		ליברמן, חיים 42 84 132 136 369
מוהילב 72		ליטא 90 114 189 210 305 370 377

מפתח השמות והעניינים

— מעמדם בעיני עצמם ובעיני סבי-	מוהרי"ל, המגיד ממז'בוז' 240 241
בתם 25 97 98 141—153 155	260
170 156	מוכיחים, מגידים, דרשנים (ראה גם :
— נודדים 42—44 78 115 141 142	תוכחה בשער) 28 32
152 154—156 169 ; 'מחנה שכי-	— בינונים 112
נה' 155 ; סמל לנדודי השכינה	— בעלי תשובה 98 99
156 155	— דימויי ה— 'בעלי גינה' 155 ; כרוז
— עמי הארצות 112	120 ; מחנה שכינה 155 ; מצי-
— צדיקים 98 107 155	לים העומדים על שפת הבור
— קובלנות עליהם : אינם אומרים דבר	כשחבל-הצלה בידם 101 102 ;
בשם אומרו 143—146 ; בורים	נביא 113—116 155 ; 'עבד ה'
וריקים 144—146 ; מינות שבת-	103 155 ; 'פגר מובס' 117—
אות 145 146 165 170 ; פניות	119 ; פעולה ולא פועל 119 ;
אישיות 143 144 ; תמורה כס-	צופה לבית ישראל 154 ; 'רועה
פית 25 42 97 142—144 156	צאן קדשים' 155 ; רופא רוכל
157	122 123 ; רופא תחלואי הנפש
— תלמידי חכמים ללא התמנות הקהל	127 129 ; שופר 116—120 ;
153 157—161	'שליח קטן' 120 121
מוניזם : השקפת עולם מוניסטית 279 ;	— דמותם רבת-פנים 165—170
תפיסה מוניסטית בנוגע לרע 233	— הליכתם אל העם 114 115 123
246	124 ; שמואל הנביא — אב-טיפוס
מונק, י. ג. 35	של מוכיח שיצא ממקומו 114
מוסר ויראה, מעמדו של הלימוד בספ-	115
ריו— 311—320 ; אלשיך 309 311—	— הצלת נשמות הרשעים שהקשיבו
313 ; של"ה 102 103 311 313	לקול ה— 100 101
— ביקורת על למדנים המזלזלים בלי-	— 'השתוות' 119 120
מוד— 317—319	— ובדחנים 140
— סמכותם וחשיבותם של ספריי- בהג-	— ולמדנים 163 164 166—168
הגת יומו של אדם מישראל 158	— ורבנים 163 164 166—168
162 167	— חוג ה— שהבעש"ט השתייך אליו
'מוסר חדש' 317	22 23 97 98 276
מורגשות 208 261	— — תודעת כשלונם המקצועי והאי-
מושכלות 208 261	שי כביכול 97 98 170 171
מותרות 62 68 83	207 276
מז'בוז' 136	— חסידים 98 107
מזריץ' גדול 26	— חשיבותם עד לחסידות 98 100—
מזריץ' דליטא 35 36	103
מחשבות זרות ורעות 24 97 366	— יתרונם על ספרי מוסר 103—105
— דחייתן 249 271 272 274 277 278	164